

V

Contextul funcțional

1. Am definit contextul funcțional ca reprezentând actele concrete de comunicare, de tip oral sau scris, în care sunt utilizate expresii paremiologice, implicând relații cu componentele mesajului sau situației care le integrează și în raport cu care enunțarea lor comportă o valoare semnificativă, deci în raport cu care se realizează rațiunea lor de funcționare. Pentru a da mai multă precizie acestei definiții, trebuie să reamintim faptul că proverbele (spre deosebire de zicători) pot fi utilizate nu numai în contexte verbale, ci și în contexte extraverbale, prin care Eugen Coșeriu înțelege toate circumstanțele nonlingvistice care sunt percepute direct sau cunoscute de vorbitori, enumerând ca subtipuri contextul fizic, empiric, practic sau ocazional, istoric, dar și un context cultural.

Contextul verbal presupune, însă, componente similare celor enumerate pentru contextul extraverbal, după cum și contextul extraverbal este integrat, prin utilizarea proverbului, unui act concret de comunicare. Pentru că în prezenta lucrare ne vom referi exclusiv la contexte funcționale verbale, pornim de la premisa că nu există deosebiri substanțiale în privința modului de funcționare a expresiei paremiologice în cele două tipuri de contexte, tipurile de relații implicate și raportul dintre locutor și interlocutor fiind, în esență, asemănătoare. Contextele extraverbale presupun și ele în mod obligatoriu un interlocutor, pentru că proverbul nu este enunțat de locutor pentru sine, ci pentru a fi auzit de o persoană vizată. Există, așa cum vom vedea, și situații în care vorbitorul comunică cu el însuși, situații care apar nu numai în contextele

extraverbale, ci și în cele verbale. Să ne reamintim, în acest sens, afirmația lui H. Meschonnic, potrivit căreia „...proverbele, metaforice sau nu, au aceeași funcționare: ele presupun și instalează *dialogul în monolog*, ca și în narațiune”.

Pornind de la axioma că fiecare gen în folclor își are propria sa funcție caracteristică (un scop particular), Archer Taylor evaluează contextele funcționale ale proverbelor prin aserțiuni cu caracter de definiție:

- ghid în *problemele de viață*, proverbele rezumă o *situație*, prezintă o judecată sau oferă cursul unei acțiuni;
- (sunt) o consolare mai mare sau mai mică în *împrejurări grele*, un ghid când trebuie făcută o alegere;
- exprimă o morală convenabilă omului obișnuit, garantată și conservatoare, care, recomandând calea de mijloc, nu este o chemare la acțiune.¹

Pentru Antichitate și Evul Mediu, proverbele reprezentau:

- reguli de morală;
- călăuze pentru *viața practică*;
- mijloace de împodobire a *cuvântului*.

Aceasta era părerea aproape unanimă a paremiologilor din secolul trecut. Dacă valoarea morală și practică (în definirea proverbelor apare frecvent ideea că ele reprezintă o „filosofie practică a vieții”) se înscriu în *sfera funcției educative*, calitatea de podoabe ale limbajului implică mai degrabă o *intenție estetică*. Pentru antici, proverbele și maximele au constituit una dintre resursele expresive ale stilului retoric, stil prin excelență propriu mesajelor cu valoare educativă.

Opinii mai vechi sau mai noi în ceea ce privește funcția proverbelor, scopul utilizării lor în actele concrete de comunicare, au fost frecvent formulate în efortul de definire a acestei categorii (comentate în capitolele anterioare ale prezentei lucrări), fiind considerate în seria criteriilor de bază pentru delimitarea domeniului de fapte pe care le subsumează.

Rezultă, din aceste opinii, că funcția proverbului se manifestă numai în relație cu contextele concrete în care este utilizat și că această funcție este variabilă în raport cu natura contextului:

<i>Funcția</i>	<i>Context funcțional</i>
ghid	probleme de viață
călăuză	viața practică, cursul unei acțiuni
consolare	împrejurări grele
normativă	raporturile interumane
	în viața de toate zilele
generalizare	experiențe individuale / de grup
efecte perlocuționare	acte concrete de comunicare
împodobirea (îmbogățirea)	discurs
	stilului
subliniere	discurs
explicare	fapte (situații) concrete
exemplificare	fapte (situații) concrete

Statutul categoriilor folclorice prin excelență sincretice (poezie rituală, fabulă, proverb), în sensul conexiunii text-context funcțional, și situația textului „literar” în acest complex sincretic, mai precis autonomia sau neautonomia lui în raport cu contextul sincretic, pot fi explicate, cel puțin parțial, similar modului în care estetica generală rezolvă problemele autonomiei și eteronomiei artei. Principii estetice și puncte de vedere utile demersului nostru au fost formulate convingător de Tudor Vianu: „Se poate spune că, privită în totalitatea ei, opera de artă reprezintă produsul unei îndoite subsumări, a unor materiale în sfera feluritelor valori și ale bunurilor care rezultă în sfera valorii estetice. [...] Expresivitatea artei, adâncimea ei spirituală sunt făcute din aceste felurite valori de ordin eteronomic întreșute în unitatea ei. Din punct de vedere al teoriei valorilor, opera de artă are, așadar, o structură ierarhică. Ea reprezintă subsumarea mai multor valori sub categoria largă a valorii estetice. Și ea devine un scop în sine, o unitate autotelică, numai după ce a înglobat o serie de alte scopuri și mijloace”.²

Rezultă, din aceste teze, că opera de artă nu este indiferentă față de realitatea care o înconjoară. Această realitate poate fi considerată dintr-un punct de vedere foarte general, acela al raporturilor operei cu valorile general-umane, dar și din perspective specifice, în esență acelea ale legăturii operei cu trăsăturile particulare ale unei anumite epoci care a generat-o, cu mediul social propriu ei și, prin aceasta, cu însuși autorul ei și cu

publicul care o receptează. Pentru că aceste legături cu fenomene specifice sunt mai sensibil variabile, explicarea operei presupune în mod necesar explicarea fenomenelor care au generat-o și care condiționează receptarea ei.

Opera de artă include, însă, aceste realități de care se leagă în însăși structura ei, în sfera ei de valori, sau le „izolează” în conținutul ei. Acest fapt a determinat, după opinia lui Tudor Vianu, două modalități de analiză a operei de artă: din afară spre interior și, respectiv, de la cercetarea structurii interne spre valorile eteronome. Nu se poate stabili o ierarhie valorică între aceste modalități, dar lucrul care trebuie considerat atent este faptul că, subsumate operei literare, realitățile și valorile eteronome nu mai rămân ele însele, ci devin o realitate specifică a operei; realitatea artistică nu este o simplă oglindire a realității exterioare, ci o transfigurare a ei, în ultimă instanță crearea unei alte realități, cu un univers propriu, circumscris și, deci, cu o existență relativ independentă, suficientă ei însăși. De aici posibilitatea operei literare de a se desprinde de „realitatea eteronomă” specifică ei și de a fi receptată în contextul altei „realități eteronome”.

Trecând acum la problema și mai specială a legăturii operei literare cu transmitătorul (autorul) și cu destinatarul ei (cititorul, ascultătorul), și a modului în care această legătură devine manifestă în însăși structura operei literare, ajungem la un șir de întrebări privind contradicția dintre sinceritatea autorului și tendința lui spre originalitate, pe de o parte, și nevoia de a se face înțeles, pe de altă parte.

Referindu-se la acest aspect, Mihai Ralea observă că: „Obligată să reproducă momentele mereu inedite ale vieții, arta nu poate fi decât specifică, ca și modelul ei. Pentru a ne împărtăși stilul individual, creațiunea artistică se servește de *expresie*, care e forma specificității. [...] Ca să fie comunicată, ea trebuie să îmbrace o formă. Dar dacă fondul este în adevăr specific, original, ireductibil, această expresie va fi o expresie unică. Către această expresivitate tinde orice operă de artă. [...] Dar aceasta înseamnă tocmai revelarea a ceea ce e mai intim, mai ascuns, mai personal în sufletul artistului”.

Dacă arta e expresivitate, [...] atunci ea trebuie să suporte aceleași legi ca și oricare expresie emotivă. Expresivitatea fiind

comunicativitate specială [s.n.], creațiunea artistică, la fel ca orice expresie, e adresată cuiva, ea are o direcție socială: artistul nu scrie pentru el însuși fiindcă are ceva de spus; în realitate, scrie pentru o societate dată, pentru un anumit public. „Încetul cu încetul, arta devine limbaj. Ea transpune impresiile strict personale prin cuvinte, imagini, formule de multe ori încercate deja. [...] Oricât de original ar fi un artist, el nu poate rupe complet cu tradiția. [...] Va trebui atunci, pe lângă creațiunile sale de expresie, să întrebuițeze și altele mai vechi, utilizate de alții până la el”.³

Acest punct de vedere necesită unele precizări suplimentare. Valorile expresive strict individuale, oricât de originale, ale autorului, nu rămân indescifrabile pentru destinatar și nici nu se poate spune că sunt decodabile numai prin raportarea lor la valori expresive tradiționale. Ele sunt asimilate în virtutea a ceea ce am putea numi „rezonanța (lor) umană” sau „rezonanța (lor) socială”. O metaforă cu totul nouă nu reprezintă neapărat o enigmă totală; ea presupune un efort de descifrare, dar tocmai acest efort este unul dintre izvoarele emoției estetice. Unele valori originale pot avea un grad de particularitate mai mare, legat de anumite împrejurări istorice concrete, sau de loc, sau de structuri culturale particulare – ceea ce face ca necesitatea studiului condițiilor exterioare operei să devină imperioasă, mai ales în ceea ce privește operele aparținând unei anumite perioade istorice, receptate într-o epocă îndepărtată, sau de la o structură etnică la alta, sau chiar, în cadrul aceleiași structuri etnice, de la un sistem cultural la altul.

Aici sunt implicate diferențieri de metodă între interpretarea operei literare „culte” și a celei folclorice. Unii esteticieni consideră etnicul ca elementul care mediază contradicția între individual și social în artă: „Etnicul e oarecum locul geometric între individual și uman. [...] Etnicitatea nu e un caracter auxiliar artei. Intermediară între particularul extrem și generalul vag, ea este presupusă, este oarecum intrinsecă însuși momentului realizării artistice”.⁴

Acest criteriu este aplicabil, însă, numai la opera literară aparținând unui autor individual; în folclor, intervin probleme legate de caracterul colectiv, de raportul dintre individ și colectivitate – cu implicațiile pe care le au în structura textului literar. S-ar putea spune că, în literatura populară, etnicitatea echivalează cu origi-

nalitatea. Intervin, însă, și nuanțele regionale sau strict locale, provocate de fenomenul adaptării creației la condițiile concrete ale interpretării ei. Dar aceste nuanțe reprezintă partea cea mai instabilă a operei literare folclorice, pentru că fiecare interpret poate face abstracție de ele, introducând nuanțele specifice proprii mediului și momentului în care interpretează el.

Mai mult decât atât, în cazul operei literare folclorice, și mai ales în cazul categoriilor pe care le-am numit *sincretice*, angrenajul textului cu contextul sincretic care îl încadrează este mult mai strict determinat și are o stabilitate mai mare; exemplele cele mai pertinente le reprezintă relațiile textului ritual cu ceremonialul care îl încadrează sau ale proverbului, fabulei, snoavei – cu tipul de contexte concrete la care pot fi aplicate.

2. În raport cu un context concret dat, care reprezintă pentru el o „realitate exterioară”, proverbul ar îndeplini, după opinia lui A.A. Potebnea, o funcție de explicare, fiind investit cu valoare de adevăr. Savantul ucrainean dă explicații detaliate cu privire la această funcție, referindu-se în mod special la fabulă, dar extrapolându-le mai sumar și la statutul proverbelor. Țelul fabulei este fixarea punctului de vedere asupra întâmplării reale particulare (A), prin compararea ei cu o altă asemenea întâmplare particulară povestită în fabula (B), unde (A) = subiectul psihologic, iar (B) = predicatul psihologic. Explicarea primei întâmplări particulare (A) se atinge, astfel că din ea se disting sau se subliniază numai acele trăsături care se află în concordanță cu (B), deci cu fabula însăși.⁵

Pentru a fi realizată, funcția de explicare a fabulei (proverbului) implică, deci, în mod obligatoriu conexiunea celor doi termeni; în caz contrar, „explicantul” nu-și exercită sensul și are el însuși nevoie de explicație.

Când este spusă, deci legată de faptul la care se referă, fabula nu necesită ea însăși explicații; dacă este ruptă, însă, de obiectul la care se aplică (cum se întâmplă în colecții), se resimte nevoia clarificării faptelor la care se referă.

Această clarificare se poate face în trei moduri:

– narațiunea inclusă în fabulă este explicată prin altă narațiune, destul de particulară;

– este explicată printr-o situație generală cunoscută, la care fabula poate fi aplicată; uneori, acest fapt general încheie narațiunea (mai rar o începe), printr-un enunț cu caracter de morală;

– povestitorul apelează la ambele posibilități.⁶

Aceste cerințe se impun, de regulă, și în alcătuirea colecțiilor de proverbe. Pentru a lămuri funcția și sensul proverbelor antice, Erasmus din Rotterdam a recurs frecvent la povestiri, anecdote, apoftegme, glume. Prin aceste succesive adaosuri lămuritoare, *Adașiile* au devenit, de la o ediție la alta, o colecție bogată de anecdote foarte variate. Tot ceea ce în proverb a fost schițat în mod general, prin comparație cu un material corespunzător, de pildă anecdotic, a căpătat o explicație istorică; proverbele care nu puteau fi înțelese au căpătat sens deplin numai prin îmbinarea cu termenul care le era propriu, reprezentat prin anecdote corespunzătoare.

Pentru îndeplinirea acestei cerințe, Iuliu Zanne adoptă o metodă de lucru care stă la baza organizării voluminoasei sale colecții:

- transcrierea proverbului (cu variante);
- citarea locurilor în care apare;
- explicarea sensului sau a schimbărilor lui;
- citate care îl conțin sau istorioare care îl ilustrează.

După paremiologul polonez Krzyanowski, proverbul trebuie în mod obligatoriu explicat numai atunci când a ieșit din memoria folclorică (nu mai e funcțional), fiind conservat numai în colecții.⁷

De multe ori, însă, explicația este inclusă, prin variante, în însăși microstructura semantică a expresiei paremiologice, prin completări motivatoare care fac trecerea la contextul funcțional. Se poate spune că, în aceste cazuri, proverbele asimilează un element de context funcțional, limitându-și, în variantele respective, câmpul semnificativ, deci clasa de contexte concrete la care pot fi aplicate.

Proverbul *Nu lăsa lucrul de azi pe mâine*, de exemplu, apare, în unele variante, cu completări care îl motivează, întărindu-i autoritatea și valoarea de normă: „Nu lăsa lucrul de azi pe mâine / *Că nu mai nojești* (= aduni) *pâine*“. Surplusul de semnificație, în această formulă, este determinat de apropierea mai pregnantă a proverbului de mentalitatea țaranului legat de munca câmpului, pentru care pâinea devine un simbol al existenței. Acest lucru implică, însă, și o limitare a categoriei de contexte la care poate fi aplicat. Sensul normativ pe care proverbul îl pune în valoare se

corelează apoi cu constatări care îl motivează, subliniind consecințele dezastruoase ale delăsării. În felul acesta, în jurul unei idei sau atitudini generale, care funcționează ca un nucleu, se concentrează un număr mai mare sau mai mic de proverbe apropiate ca sens, dar diferențiate prin elementele de experiență concretă la care apelează. Iată, de exemplu, câteva proverbe care explică de ce nu e bine să lași lucrul de azi pe mâine: *Lași vreun lucru pe mâine, / Vezi că tot așa rămâne* (este subliniată stagnarea); *Zăbava / strică treaba* (este subliniat un pericol mai mare, pentru că și ce ai apucat să faci se deteriorează prin lipsă de stăruință); *Cu cât te lași, / Cu-atât te lasă* (pericolul cel mai mare, pentru că amânarea se repetă, devine obișnuiță și deformează însuși caracterul omului).

În uzul curent, relația „explicativă” a proverbului cu un context funcțional este o relație organică (nu creată experimental, precum în colecții), și se pare că, la unele populații arhaice, proverbele erau nu însoțite *de*, ci componente *ale* unor discursuri (mitice) care le stabileau sensul în mod implicit și le confereau autoritatea.

El. Finbert, autor al unei colecții de proverbe malgașe, nota că, la această populație, în provinciile unde societățile nu erau încă transformate (sub acțiune colonială), continuau să subziste proverbele vechi, purtând autoritatea strămoșilor care le-au acceptat; ele încheiau povestirile – constituind, deci, fraza care încheia orice discuție. În cursul evoluției care i-a făcut să se diferențieze de alți malgași, membrii populației *merina* (din centrul insulei) au început, însă, să inventeze proverbe; acestea nu mai erau legate de o povestire pe care, în mod logic, ar fi trebuit s-o evoce: ele devin astfel „ele însele”, fabule având valoarea lor proprie.

Ele fac aluzie uneori la realitate, adesea simbolismul lor fiind legat de viață; este semnificativ faptul că aceste proverbe ale populației *merina* erau mai numeroase decât cele conservate de celelalte populații malgașe, mai puțin evolute.⁸

Cercetări efectuate ulterior la aceeași populație confirmă, însă, că această legătură cu „realitatea” nu este chiar facultativă, în orice caz nu este numai un „uneori”, așa cum a crezut Finbert. Astfel, J. Paulhan notează un adagiu malgaș care constată că un orfan nu este înțeles când spune ceva, oricât de juste ar fi afirmațiile pe care le face; aceasta pentru că el este privat de siguranța pe care o dă

afecțiunea părinților. Când Paulhan cere sensul unui proverb, i se răspunde cu întrebări: Dar de unde l-ai auzit? Despre ce este vorba? „Astfel, pentru a da sens proverbului, trebuie mai întâi să-l situezi, să-l anturezi cu aceleași cuvinte despre care a fost vorba în discuție. În afara acestor raporturi, el se refuză înțelegerii.”⁹

Pe baza acestei „analize de caz”, H. Meschonnic își argumentează concluzia că există o interacțiune reciprocă a limbajului cu situarea interlocutorului. Paradoxal, spune el, în proverb nu este vorba de înțelepciune (un concept frecvent utilizat în definirea lui; El. Finbert își intitulase colecția *Sagesse malgache*), ci de un adevăr specific al discursului, care nu este formă. Proverbul, ca și poemul, este o activitate de limbaj, un act de discurs al cărui referent este enunțiatorul și re-enunțiatorul în raportul lor cu o situație. De aceea, înțelepciunea nu este suficientă pentru a descrie nici ce este, nici ce face proverbul; un proverb se înscrie într-o situație și înscrie în el, prin fixitatea formei sale, această situație, fapt care îl particularizează în raport cu alte activități ale discursului care sunt doar înscrise în situația lor. Proverbul este frază și a-l separa de funcția lui înseamnă a trece la contra-proverb, la contra-limbaj. Simplul fapt că *este repetat*, aproape neschimbat (sintaxa lui poate fi, însă, modernizată), precum și intonația sa fac din el un *hors-texte dans le texte*.¹⁰

Acest *hors-texte* este interpretat de Sanda Golopenția în termenii unui dublu hiat, care implică o discrepanță între proverb și context. Referindu-se la proverbele de tipul: *Omul e om; Slujba-i slujbă, / Drujba-i drujbă; Șofranul nu-i păsulă; Nici nora – fată / Nici soacra – mamă*, autoarea observă că acestea nu pot apărea ca replici într-un discurs lingvistic autonom, care nu se referă la un dialog anterior; fără un dialog prealabil (în planul altui limbaj), este de neconceput ca un vorbitor să-i adreseze unui interlocutor una dintre aceste replici. Proverbele de acest tip nu se inserează în contextul lingvistic, pentru că între replica-răspuns și o eventuală replică anterioară există un *hiat semantic*, care dublează *hiatul semiotic* de limbaje: replica anterioară se situează exclusiv și neambiguu în limbajul limbii române, în timp ce proverbul este o „replică” polivalentă în limbă, în ethos și în semiotica generală. Proverbele menționate au o poziție finală relativă, în măsura în care, chiar dacă nu încheie întreaga discuție, încheie subiectul de

discuție respectiv. Welerismul, foarte răspândit în culturile germană și engleză, s-ar întemeia structural pe sublinierea discrepanței proverb/context.¹¹

La aceste observații se poate face contra-observația că hiatul semantic, în sensul menționat, nu reprezintă o situație de neinserare în context, ci, dimpotrivă, constituie o formă specială de inserare, marcată frecvent (dar nu obligatoriu) și prin formule de introducere, iar caracterul polivalent al replicii-proverb ține de raportarea lui la un context generic.

Explicând relația dintre faptul particular (B), reprezentat de fabulă, și faptul particular (A), reprezentat de context (explicatul), A.A. Potebnea introduce o ordine ierarhică între cei doi termeni, precizând că faptul particular – fabulă (B), *altul decât cel care este explicat* (A), reprezintă deja *un anumit gen de abstracție*. Această abstracție se constituie ca ceva ulterior, ca rezultat al comparării cu particularul contextual (A); ea rămâne, însă, strâns legată de întâmplarea povestită în fabulă (B). Imaginea fabulei găsește permanent noi și noi aplicări; eternitatea ei decurge din faptul că în așa măsură se eliberează de întâmplător și în așa măsură se leagă de el, încât foarte greu cedează schimbărilor, din faptul că e capabilă, la prima întrebuintare, să devină schema generală a fenomenelor confuze ale vieții și să le clarifice.¹²

În ceea ce privește proverbul, acest „gen de abstracție” este implicat, cum am văzut, prin raportarea contextului concret – faptul particular (A) – la un context generic. De asemenea, e de reamintit faptul că nu toate proverbele sunt formulate în termenii unui alt fapt particular (B), existând o categorie mare de expresii paremiologice enunțate în termeni mai apropiați de contextul generic. În raport cu faptul particular (B) la care este aplicat, proverbul nu îndeplinește numai / și nu întotdeauna o funcție de explicare, ci îl investește cu o anumită semnificație sau îl raportează la ea, astfel încât din relația proverb – context funcțional să reiasă o concluzie.

Rezultă din cele de mai sus că semnificația pe care proverbul, ca semn, o produce se individualizează și, ca atare, există (se manifestă) numai în raport cu contextele concrete în care acesta e utilizat (semnificația fiind obiectul perceptibil, deci concret, pe

care semnul îl desemnează). În raport cu contextul concret, proverbul îndeplinește și o funcție de *exemplificare*, în baza valorii de adevăr cu care este investit. În opinia lui Iorgu Iordan, „citarea unui proverb înseamnă recunoașterea adevărului conținut în el și, totodată, confirmarea acestui adevăr printr-un fapt nou, descoperit de vorbitor, care își manifestă astfel solidaritatea cu cei ce au făcut aceeași experiență de-a lungul veacurilor”.¹³

Prin clasificarea logico-tematică pe care o operează, din perspectivă structuralistă și semiotică, G.L. Permjakov caută esența situației (situațiilor) traduse în clișeu (proverb), pornind de la tipurile sintactice identificate în structura proverbelor. El aranjează „tipurile de situații” (sociale, psihologice etc.) după o logică a propozițiilor, care, prin cupluri binare (bine / rău, mare / mic etc.), cu transformări de forme afirmative / negative, constituie un număr delimitabil de combinații posibile. Tabloul astfel obținut ar cuprinde, după părerea autorului (ca și tabloul elementelor chimice elaborat de Mendeleev), toate formele identificate sau predictabile.¹⁴ Algoritmul, în măsura în care poate fi validat, ar face perfect previzibilă totalitatea situațiilor concrete la care proverbul poate fi aplicat și clasificarea lor în sistem ierarhic, corespunzător invariantelor logico-semiotice (nivelul primar, generic), grupelor logico-tematice (al doilea nivel de clasificare), tipurilor și subtipurilor constructive (nivelele trei, patru) și transformărilor posibile.

H. Meschonnic constată, însă, o dublă contradicție în alcătuirea acestui sistem taxonomic, în care proverbul e considerat ca semn:

a) situația determinată (semnificatul) este considerată ca invariantă (situația-tip), iar proverbul (semnificantul) ca variabil; ce unitate poate fi, însă, acest semn în care situațiile, deși invariante, variază prin figura lor exterioară la infinit și, mai ales, care este unitatea lingvisticului cu extralingvisticul? Diferențele dintre proverbele care au același sens nu sunt determinate de situația-tip, ci de realitățile la care proverbul se referă; dar astfel semnificatul este confundat cu referentul;

b) prin clasificarea logico-tematică preconizată, regăsim ceea ce cunoșteam deja, structura proverbelor (care nu face sens), nu înțelegem nimic despre funcția și funcționarea lor; taxonomia

logică nu descrie decât aranjamentul distribuțional al enunțului, ignoră activitatea semnificațiilor (nu mai sunt clasificate proverbe, ci situații).¹⁵

Prima contradicție imputată sistemului este falsă și rezultă dintr-o neînțelegere a construcției logice propuse de Permjakov, care reprezintă o aplicare pe deplin corectă a definiției semnelui lingvistic în concepția lui Saussure. Proverbul, ca semnificant, este constituit din *realii* (figuri exterioare), diferite de la o limbă la alta sau chiar în interiorul aceleiași limbi, dar are un semnificat unic, care este situația-tip, și nu situația concretă (referentul) la care proverbul poate fi aplicat, așa cum semnul lingvistic presupune o structură sonoră care variază de la o limbă la alta sau în interiorul aceleiași limbi (sinonimie) în raport cu un semnificat comun.

S-ar putea imagina, pe această bază, un model fundamental al relațiilor de ordonare și subordonare între contextul generic, expresia paremiologică propriu-zisă și contextul funcțional, considerând:

1	2	3	4	5
Nivelul de clasificare	logico-semiotic	logico-tematic	realii (figuri exterioare = expresii)	funcțional (contexte concrete)
Aspectul cantitativ	patru modele	mulțime finită	mulțime teoretic finită	mulțime indefinită, nelimitată
Aspectul calitativ	invariabile	limitat variabilă și predictabilă	variabilă previzibilă	cu elemente previzibile; ocurența spontană și efemeră

Între coloanele 3 și 4 pot fi prevăzute și alte cel puțin trei nivele, cu determinări cantitative și calitative proprii, considerate de Permjakov *tipuri constructive, subtipuri constructive și transformări*.

Cea de-a doua obiecție a lui Meschonnic își pierde efectul dacă redefinim proverbele nu ca semne ale unor situații generale tip (cf. Permjakov), ci ca semne ale unor experimente sociale (umane).¹⁶ Este implicată, prin această definiție, și funcția formativă, educativă, a proverbelor, frecvent subliniată în cercetări mai vechi sau mai noi, uneori însă negată categoric. Funcția

educativă poate fi concepută și într-un sens foarte larg („înțelepciune” transmisă din generație în generație), dar și într-un sens mai restrâns, ca funcție de „control” (despre care am mai vorbit), ce implică în mod special proverbele cu caracter prescriptiv, normativ.

În colectivitățile rurale tradiționale, repertoriul de proverbe deținut a constituit unul dintre elementele fundamentale, alături de alte categorii ale literaturii și culturii orale, prin care mediul social acționa formativ asupra individului, transmițându-i o experiență verificată și confirmată de generații întregi. Fiind folosită, în limbaj, în contextul unor experiențe individuale (sau de grup), funcția formativă și integratoare a proverbelor este potențată de faptul că ele transmit, în momentul experienței directe, rezultatele unei experiențe sociale. În raport cu momentul (situația) transmiterii experienței sociale (umane) către individ (grup), proverbele funcționează ca modele care mediază experiența socială și cea individuală, având o valoare de cunoaștere (înțelegere a lumii) sau normativă.

S-ar putea estima, în cadrul unui repertoriu paremiologic tradițional, funcționarea unor sisteme normative, care ar putea fi considerate, alături de alte categorii de fapte, în cadrul unei tipologii funcționale a proverbelor.

Negând opinia lui F. Seiler privind caracterul didactic al proverbelor, A. Jolles demonstrează că locuțiunea (în sens de proverb) nu este didactică (nu are, deci, valoare educativă, formativă, cum am menționat mai sus), nu în sensul că experiența nu poate fi învățată, ci în sensul că nu este concepută ca un lucru din care trebuie trasă o lecție; fiecare realitate didactică e un debut, baza unei construcții mai vaste, în timp ce, în locuțiune, experiența este o concluzie. Absența sensului moral se explică prin faptul că empirismul ignoră moralul.¹⁷ Prin caracterul lor concluziv, ca și enigma și mitul, ar fi o tentativă de a pune lumea în ordine.¹⁸ În această idee se înscrie și opinia lui Jolles că „utilizarea proverbului se face ori de câte ori clasăm (ordonăm) o experiență; o *arhivăm* fără să o abolim în ea însăși.

De asemenea, A. Jolles consideră că în relația proverb/context nu se înlocuiește un concept cu altul: în *Trebuie să bați fierul cât e*

cald (în loc de „trebuie să apuci ocazia când ea se prezintă”), nu se compară ocazia cu bucata de fier, nici mâna care apucă cu ciocanul care bate. Aceasta este formula care țâșnește plecând de la un adevăr constatat de mult și care, în momentul în care redevine experiență, îi retrace posibilitatea de a deveni abstracție și îl retrimite la universul empiric.¹⁹

Această ipoteză a lui Jolles este infirmată, nu prin atac direct, în multe dintre cercetările mai noi, care scot în evidență relația de izomorfism și interacțiunea dintre proverb și contextul funcțional în care este utilizat, precum și calitățile suplimentare pe care acest context le acumulează prin inserarea proverbului.

Considerând proverbul ca activitate a discursului, în care sensul nu este separat de modul de a semnifica, în și printr-o semnificație, Meschonnic precizează că el fixează un *hors-langage* printr-o „motivație mutuală (ritmică, prozodică, sintactică, lexicală) a elementelor limbajului”.²⁰

Paul Zumthor explică mai detaliat aceste relații, printr-o analiză complexă de caz. El se referă la *Proverbes au vilain*, cel mai vechi text paremiologic francez, care cuprinde 285 de proverbe precedate de o sextină, în formă relativ elaborată, conținând o scurtă povestire cu caracter *indeterminat* (subiectul gramatical este *chacun, on, celui qui, nul* sau un *je* prezentativ ca din afara discursului: *je vois/sais que...*). Proverbul, apărând ca al șaptelea rând, explică sensul povestirii și este urmat de formula *ce dit li vilains* – referindu-se la uz; el este nerimat și nu este redus la măsura versului, dar „închide, ritmic și fonic, discursul”.

Efectul explicativ este observabil la două niveluri: sintactic sau figurativ. În primul caz, subiectul proverbului nu trimite la același actant indeterminat al povestirii, ci este asumat de o structură retorică marcată, la care este raportată predicția; el este exprimat fie printr-un termen abstract, fie printr-un termen concret (la gradul zero al concretizării). În primul caz, proverbul generalizează referința, operează o transformare de la indefinit la universal, de la anecdotic la axiomatic. În al doilea caz, structura binară a unităților textului comportă soluții posibile, raportul dintre proverb și narațiune (contextul funcțional) putând fi *comparativ* (proverbul confirmă conținutul povestirii), *metaforic* (proverbul confirmă conținutul povestirii, dar *il transpune într-un alt registru,*

deci confirmarea prin analogie), sau *ironic* (proverbul inversează conținutul povestirii). Indiferent de manieră, proverbul *subsumează* conținutul versurilor care îl precedă și îl confirmă cu un „adevăr”: o propoziție virtual universală, în mod fictiv admisă ca nefalsificatoare.

Autorul subliniază faptul că această tehnică compozițională, de încheiere a unui text cu un proverb, devenise în secolul XV francez o modă, mai ales la retorici, dar îi atribuie un caracter mai general: încorporat într-un text, proverbul reproduce analogic procesul prin care, în grupurile umane arhaice, aforismele înțelepte ale bătrânilor informau gândirea personală, menținând-o într-o perspectivă stabilă, reducând sau diminuând divergențele.

Poziția finală a proverbului în discurs (discuție), căreia Sanda Golopenția îi atribuia un caracter relativ și pe care o raporta la un tip limitat de proverbe, este ridicată de Paul Zumthor la prestigiul unui statut optim, cu implicații profunde asupra modului lui de funcționare. Epifonemul ar constitui, după părerea sa, modul de întrebuintare opțională a proverbului; grație lui, faptul particular al discursului se regăsește asumat într-o modalitate sentențioasă: finitul prin infinit. Dar „infinitul proverbial”, spre deosebire de cel al sentinței, este, odată integrat textului, prezent în acesta ca un *hors-texte*, ca *parole concrète*; el nu se confundă cu universul, ci i se conturează aptitudinea de a întâmpina finitul, de a-l degaja cert de constrângerile temporale cele mai aparente, fără a i se răpi în întregime actualitatea.

Text și *hors-texte*, punct de inserție în discurs a cunoașterii comune a colectivității pentru care se rostește, proverbul implică o instituție socială, care implică la rândul ei o situație de enunțare convențional definită. Funcția „pragmatică” a proverbului (în sens semiotic) *determină astfel funcția întregului text care îl încorporează*. Proverbul fixează o strategie a discursului; el funcționează ca un *embrayeur*, referind în mod expres textul la intertext, integrându-l în mod manifest pe unul în celălalt. Proverbul ajunge să devină un fel de model, forma indiscutabilă și abstractă a textului precedent.²¹

Într-un context similar de idei, care conferă proverbului autoritatea unui *model* în raport cu discursul (contextul lui funcțional), se înscrie și efectul lui arhaizant, subliniat cu

pregnanță de Greimas: „Formularea arhaizantă a proverbelor și dictoanelor intercalate în lanțul discursului actual le trimite [...] la un trecut nedeterminat”, conferindu-le un fel de „autoritate care ține de înțelepciunea bătrânilor”. Acest caracter ar constitui „o scoatere din timp” a semnificațiilor lor, procedeu comparabil cu formula „a fost odată” din povești, destinată „să situeze în vremea zeilor și a eroilor adevărurile dezvăluite în povestire”. Paradoxal, punerea în evidență a locului „insolit pe care-l ocupă proverbul sau dictonul în discurs” este realizată prin indicativul prezent, devenit „timpul anistoric prin excelență, care ajută să se exprime sub forma unor simple constatări *adevăruri eterne*, și prin imperativ, care „institue o reglementare în afara timpului”, asigurând „permanența unei ordini morale fără variații”.²²

Insuficient fundamentate pe o analiză concretă de cazuri, aceste interesante observații par să alunece în domeniul speculației. Ele privesc nu atât modul de funcționare a proverbelor în actele concrete de comunicare („lanțul discursului actual”), ci poziția lor privilegiată în raport cu sistemele generale de gândire și comportament. Am văzut și vom mai vedea că proverbele nu exprimă numai adevăruri eterne sau o ordine morală fără variații, ci și adevăruri relative sau chiar conjuncturale, admitând opinii contradictorii, respectiv o morală convenabilă omului obișnuit, recomandând „calea de mijloc”. Nici una dintre aceste constatări nu poate fi absolutizată. Ar mai fi de observat că sensul sau funcția celui „a fost odată” din basme este exercitată nu atât de proverb în sine, cât de formulele de inserare în context („vorba aceea” etc.), față de care proverbul are o poziție similară cu aceea a basmului însuși față de formula lui introductivă.

Opiniile lui Greimas au, însă, meritul incontestabil de a reafirma mai convingător ideile privind funcția formativă a limbajului paremiologic în societățile arhaice și tradiționale. Considerarea proverbelor ca elemente de argumentație deschide o nouă perspectivă în înțelegerea relațiilor lor cu contextul funcțional, în care accentul cade pe cerințele și calitatea auditoriului (deci, pe calitatea contextului funcțional). După Perelman și Olbrechts-Tyteca, argumentația vizează o adeziune spirituală, un contact intelectual între vorbitor și auditor, realizarea unei comunicări de spirit afective, care necesită acordul

inițial asupra acestei comuniuni (fiindcă auditoriul este cel pe care vorbitorul vrea să-l influențeze prin argumentația sa). Pentru realizarea comuniunii, se impun condiții precum: (a) existența unui limbaj comun și a unei tehnici care să permită comunicarea; (b) adeziunea, consimțământul și concursul interlocutorului.

Auditoriul, care este o construcție mai mult sau mai puțin sistematică, determină calitatea argumentării și comportamentul autorului, pentru că impune adaptarea comunicării la condiționarea ei. Perelman și Olbrechts-Tyteca disting trei tipuri de auditoriu: universal, interlocutorul, subiectul însuși – în funcție de care argumentația trebuie să fie rațională, respectiv, persuasivă.

Argumentația adresată auditoriului universal trebuie să-l convingă pe acesta de caracterul constrângător al rațiunilor furnizate, de evidența lor, de valabilitatea lor absolută și atemporală, independentă de contingențele locale sau istorice, deci argumentația are un caracter universal. Pentru auditoriul particular (interlocutorul), argumentația persuasivă are, în schimb, o valoare mai mare decât convingerea. Argumentația, rațională sau persuasivă, funcționează numai în măsura în care se realizează contactul vorbitor-auditor prin elementele comune de limbaj (consens) care o face explicită.²³

În cazul utilizării proverbelor, limbajul comun și acordul inițial sunt realizate prin consensul colectiv instituit de tradiție, dar și prin autoritatea cărții. *Floarea darurilor*, „carte foarte frumoasă și de folos fieștecărui creștin care vrea să se îmbogățească pe sine cu bunătăți”, folosește, de fapt, proverbele și mai ales maximele, în cele 35 de capitole despre virtuți și vicii, ca element de argumentare. Nerecunoașterea de către interlocutor a izomorfismului proverb/ context poate însemna un eșec înregistrat de locutor, sau o lipsă de competență din partea interlocutorului. Performerul propune acest izomorfism prin însăși utilizarea proverbului, interlocutorul îl acceptă sau nu, în mod deliberat, sau nu-l realizează. Cu alte cuvinte, cineva bate șaua, iapa pricepe sau nu.

Prin funcțiile pe care le îndeplinesc în context și, respectiv, prin funcțiile și calitățile suplimentare pe care însuși contextul concret și le asumă, între cei doi termeni (proverb/context funcțional) se instituie relații ierarhice interschimbabile. Aceasta înseamnă că, prin folosirea unui proverb într-un act concret de comunicare, acesta, devenit contextul funcțional al proverbului,

capătă o calitate nouă, și invers, calitatea contextului funcțional influențează și calitatea expresiei paremiologice. Valoarea nouă, sau plusul valoric al contextului funcțional față de restul discursului este realizată nu numai prin plusul de semnificație pe care proverbul i-l conferă, prin generalizarea elementelor lui semnificative, la care se adaugă aportul de valoare stilistică, ci și prin conectarea segmentului respectiv la întreg complexul de relații contextuale despre care am vorbit, implicând aportul contextelor genetice și generice.

Superioritatea proverbului față de contextul său funcțional este asigurată în primul rând de însăși relativa lui stabilitate, aspect remarcat de Potebnea în legătură cu fabula: „Înfățișarea fabulei și, în general, imaginile poetice sunt predicate stabile față de subiecte variabile [...], explicații stabile față de explicații variabile”.²⁴ Potebnea sublinia însăși faptul că imaginea inclusă în fabulă este cu mult mai simplă și mai clară decât evenimentul pe care îl explică; pe aceste calități se bazează semnificația practică a fabulei.²⁵

Unitatea proverb/context funcțional, odată realizată, reprezintă acea „comunicativitate specială” prin care Mihai Ralea definea expresivitatea; utilizarea proverbului mărește gradul de expresivitate a contextului, apropiindu-l de propriul său nivel expresiv. La rândul lor, contextele funcționale largesc, în grade diferite, câmpul semnificativ al proverbului, prin raportarea în fiecare caz la o nouă experiență; prin variabilitatea lor nelimitată (teoretic), contextele funcționale determină, în sistem progresiv, pluralitatea de sensuri a expresiei paremiologice; uneori, un fapt particular calitativ nou, la care proverbul este aplicat aproape în mod imprevizibil, surprinzător, poate modifica substanțial sensul acestuia.

3. Din cele spuse mai sus, se poate constata că studiile paremiologice s-au mulțumit să consemneze în mod constant existența și importanța unui context concret la care proverbul este raportat, insistând asupra faptului că enunțarea lui este condiționată în mod obligatoriu de prezența unui astfel de context, precum și asupra rolului pe care proverbul îl îndeplinește în coordonatele lui. Mai puțin s-a insistat, cel puțin în cercetările românești, asupra caracterului și calității acestor contexte funcționale, asupra

relațiilor specifice dintre ele și expresiile paremiologice pe care le integrează, pe baza analizei unui număr suficient de cazuri concrete. Accentul s-a pus mai mult pe rolul pe care proverbul însuși îl îndeplinește în cadrul acestor contexte, pe funcția lui generalizatoare, de explicare, de argumentare, educativă, de fixare, transmitere și impunere a unor precepte morale, juridice sau religioase și, mai ales, pe rolul lui expresiv, stilistic.

Considerarea proverbului ca semn face posibilă analiza dintr-o dublă perspectivă:

(a) studiul intern al structurilor sale (deci organizarea micro-contextuală);

(b) studiul extern al articulațiilor lui (deci relația proverb/context funcțional, care constituie obiectul capitolului de față).

Relațiile macrocontextuale ale proverbului, sensurile și modul lui de funcționare au fost estimate, de regulă, prin deducții sau intuiții fundamentate, cum s-a văzut, pe studiul intern al micro-structurilor sale. Cele câteva analize de caz pe care le-am semnalat nu abordează acte concrete de comunicare, ci elaborate de colecții care au, am putea spune, valoarea unui experiment.

Această situație se datorează în mare parte faptului că, la nivel folcloric, textele înregistrate și, mai ales, publicate, oferă prea puțin material pentru astfel de exegeze, folcloristul fiind obligat să se limiteze practic la textele dialectale și la foarte puținele colecții de proză populară în care textele sunt transcrise după înregistrări sonore, redând mai fidel stilul autentic al povestitorului.

Din analizele efectuate, s-a constatat, însă, că proverbele și zicătorile apar foarte rar în textele dialectale înregistrate de lingviști. Cezar Tabarcea face această observație referindu-se la antologia de texte *Graiul din zona „Porțile de Fier”* (București, 1967), în care, după o cercetare atentă, identifică cu dificultate cinci-șase proverbe la un volum de 308 pagini.²⁶ Aceeași constatare am făcut-o și noi, examinând la fel de atent primele două volume ale antologiei *Texte dialectale. Muntenia* (București, Editura Academiei, I – 1973; II – 1975), în care am identificat 17 proverbe, 9 zicători și 17 formule de tip proverbial la 50 de informatori dintr-un total de 503 chestionați, textele înregistrate însumând 474 + 905 (deci 1.379) pagini.

S-ar putea presupune că o asemenea situație este determinată de stilul textelor înregistrate, majoritatea lor reprezentând stilul popular non-artistic, în care mijloacele expresive sunt solicitate de obicei mai rar. Pentru a aprecia frecvența mijloacelor expresive în limbajul popular, ar trebui să ne adresăm, deci, textelor aparținând stilului artistic, dar la subdiviziunea proză nu ne putem referi doar la speciile folclorice moștenite, ci și la alte forme de manifestare cu intenție artistică, dintre care cea mai frecventă pare să fie nararea unei întâmplări, de obicei cu caracter autobiografic.

Ovidiu Bârlea observă, însă, că și povestitorii populari folosesc incidental un proverb sau o zicătoare; exceptând „câteva snoave sau legende care au drept obiect explicarea [...] unui proverb (*Așa cap, așa căciulă; Mânia de azi las-o pe mâine* etc.)”, el identifică în „paginile întregi ale unei antologii” numai două proverbe: „Nu ie cu lopata, și ie cu judecata! Cu-ncetu, cu-ncetu să face oțātu”.²⁷ Constatări similare am făcut și noi examinând colecția publicată de O. Păun și S. Angelescu sub titlul *Folclor din Dâmbovița* (Universitatea din București, 1981), în care, la un volum de 362 de pagini cuprinzând 33 de basme, am identificat două proverbe și trei zicători (exceptând situațiile consemnate în capitolul privind contextul genetic al proverbelor).

Fenomenul poate fi explicat parțial printr-o sărăcire relativ recentă a limbajului popular, inclusiv a celui expresiv, de enunțuri proverbiale, pentru că în corpusuri mai vechi de texte acestea apar cu o frecvență ceva mai mare. În *Graiul nostru* (vol. I, II, București, 1906-1907), la cca 300 de pagini de texte în proză, culese din toate zonele locuite de români, au fost identificate 34 de proverbe, 19 zicători și 4 expresii cu statut paremiologic incert.

Fenomenul de sărăcire a limbajului paremiologic poate fi confirmat nu numai prin compararea statistică a unor corpusuri mai vechi de texte cu cele de dată relativ recentă, ci și prin identificarea unui „defect expresiv” pe care l-am întâlnit cu o frecvență semnificativă în textele înregistrate în ultimele decenii ale secolului trecut. Subiecții rămân cu un fel de „tic verbal”, utilizând formula tradițională de introducere a unui proverb în context, fără a enunța, însă, și proverbul aparent anunțat. Se poate vorbi, în acest caz, de *contexte funcționale vidate de proverb*. În *Texte dialectale. Muntenia*, vol. I, II, am identificat 26 de asemenea situații,

dintre care opt la un singur vorbitor: Bănică A. Ion, de 67 de ani, nu a urmat școală, a fost muncitor forestier, s-a deplasat în multe zone [...], excelent povestitor, expunere cursivă însoțită de numeroase gesturi. Vorbitorul a avut probabil deprinderea de a utiliza expresii paremiologice (experiența de viață și calitatea expresiei – cursivitate, bun povestitor ar fi o mărturie), dar și-a pierdut această deprindere, rămânând numai cu ticul verbal; în patru pagini de text, el nu enunță nici un proverb sau alte expresii de rezonanță paremiologică, dar le anunță în lipsa, am spune totală, a unor elemente de stil sentențios. Este semnificativ faptul că ticul verbal apare numai în relatări de întâmplări trăite (experiență personală), dar este absent în relatările despre originea satului:

„...s-au dus iei / au făcu nuntă / acolo / au petrecut / acuma băeatu-ăla i-a plăcut pă fată / fata *vorba ăluia* făcută bine / i-a plăcut pă fată” (I, 23);

„...iele nu / pune mâna pe cai / înhamă / fuge / la câmp / gospodărie / cum era atunci / *vorba ăluia* / acum sunt în colectiv...” (I, 23);

„...noi am dormit / osteniz după drum / ca să vii / *vorba ăluia* pă drum... / după ce... ne-am culcat am hi dormit ce-am hi dormit / ... / ne duceam... / ieream gherlani ieream / da ieream țepeni / *vorba ăluia* / pusăsărăm mâna pă... porg... / ... / am mai dormit noi / nuaptea mare dă tuamnă / *vorba ăluia* / dimineața ne școală unchiașu...” (I, 31).

În *Folclor din Dâmbovița*, am identificat acest aspect într-un singur basm. Înainte de a muri, o preoteasă îi cere preotului să-și caute, pentru recăsătorire, o altă preoteasă, care să semene cu ea: „Hee, a murit prioteasa. S-a dus. Fetița (preotesei), *vorba aia*, era mică, doișpe ani, la școală”. Negăsind altă femeie care să semene cu prima nevestă, popa își pune în cap să se însoare cu propria lui fiică. Aceasta fuge într-o pădure, unde este găsită de un fecior de împărat, care se însoară cu ea: „A luat-o fecioru’ dă-mpărat. A luat-o la casili lui, la castelu’ lui. A luat-o acolo, *vorba aia*, a venit timpu’ nu știu ce, a stat cu ea, a rămas însărcinată” (p. 286, 287).

Degradarea performanței în utilizarea limbajului paremiologic este atestată și de situațiile în care locutorul plasează un proverb sau o zicătoare într-un context care-i vizează sensul parabolic și, deci, funcția proverbială, cum se întâmplă, de exemplu, în următorul segment extras dintr-un basm: „Zmeii, cum

o ajuns la locul lor, s-o băgat în stâncile acelea. Paroliță o poposit pe-un deal; o pus crăcile cum trebuie, o așezat ceunu pe foc, adică *o pus de mămăligă*. Flămânzise și-avea de gând să-și *puie pântecele la cale*” (Al. Vasiliu, p. 388)

Este evident faptul că povestitorul plasează o „zicătoare” cu încărcătură parabolică într-un context care o retrimite la semnificații strict denotative. A doua expresie subliniată, înregistrată și ea ca zicătoare, își conservă acest caracter, având, însă, un termen (de bază) conexas denotativ în context („pântecele”).

Sărăcia de proverbe în „textele” dialectale poate fi explicată, însă, și prin cauze ce țin de natura colecțiilor care le conțin, de criteriile care stau la baza alcătuirii lor și de intențiile cercetătorului.

Textele dialectale înregistrate de la un informator sunt în general scurte, uneori chiar foarte scurte, iar criteriile de selectare a informatorilor sunt strict determinate de intenția cercetătorului de a înregistra aspecte specifice graiului respectiv, mai ales în ceea ce privește particularitățile fonetice și lexicale, elementele de expresivitate rămânând pe un plan cu totul secundar. Din cauza aceasta, informatorul nu-și poate etala mai consistent calitățile stilului său comunicativ și mai ales capacitatea de a recurge la mijloace expresive. Am semnalat în capitole anterioare ale acestei lucrări, referindu-ne la *Texte dialectale. Muntenia*, existența unor informatori care dispun de calități deosebite, folosind scurtele caracterizări alcătuite de cercetători (povestește foarte colorat, dar concis; bună povestitoare; foarte vorbăreață și plină de vervă; deosebit de vioaie, povestește cu multă pasiune și afectivitate), comparativ cu informatori la care se indică numai vârsta și situația școlară. Am semnalat, de asemenea, cazuri de informatori cu o densitate relativ mare de expresii spontane de tip paremiologic la o cantitate foarte redusă de text. Asemenea situații, de genul cărora vom semnală în continuare și în prezentul capitol, ne permit să considerăm că, așa cum se întâmplă și în cazul altor specii folclorice, nu toți vorbitorii sunt înzestrați cu „competență” de a utiliza expresii paremiologice, existând și pentru această categorie indivizi mai dotați, mai buni cunoscători ai repertoriului ei și cu o capacitate mai mare de a le utiliza în actele concrete de

comunicare (sau în contexte concrete situaționale neverbalizate) – manifestând, deci, o anumită predilecție în acest sens. După cum pentru performarea poeziei rituale, pentru cântecul epic, pentru basmul fantastic etc. pot fi identificați interpreți dotați, aproape specializați (bocitoarele, bunii povestitori de basme, lăutarii etc.), care se detașează prin talent și o anumită măiestrie de comunitatea folclorică, mai ales rurală, în mediul căreia trăiesc și se manifestă, au putut exista și mai există (poate în proporții mai reduse) buni performeri ai limbajului paremiologic, pricepuți în a enunța un proverb (sau o zicătoare) în momentul cel mai potrivit cu semnificația sa. Or, cercetări sistematice pentru depistarea și examinarea unor astfel de performeri nu s-au făcut în mod consistent.

În ceea ce privește basmul fantastic și, în parte, legenda, este de presupus că nici în formele tradiționale ale povestitului nu se recurgea frecvent la limbajul paremiologic, aceste categorii dispunând de un stil formular propriu, cu forme multiple de manifestare, a cărui utilizare restrângea esențial necesitatea povestitorului de a recurge la alte categorii de „izolări” sau formulări relativ stereotipe. Frecvența mai mare a proverbelor în unele colecții de basme, ca acelea semnate de I. Pop-Reteganul, G. Catană, I. Rădulescu-Codin etc., se datorează în mare parte unui manierism propriu culegătorilor, influențați probabil de utilizarea mai consistentă, în trecut, a proverbelor în manualele școlare, deci în activitatea didactică, dar și – mai mult decât probabil – de poveștile lui Ion Creangă, care, oricât de mare și densă ar fi substanța lor folclorică, aparțin stilului cărturăresc. Deși nu există diferențe substanțiale în ceea ce privește modul de funcționare a proverbelor între textele orale și cele aparținând creatorilor cărturari, se poate vorbi totuși de diferențe calitative, determinate de faptul că scriitorii recurg într-o modalitate mai elaborată la conexasia expresiilor paremiologice în limbajul lor narativ, față de caracterul mai spontan observabil în textele propriu-zis folclorice (orale), precum și de nivelul calitativ mai ridicat în contextele cărturărești, datorită calității mai ridicate a acestor contexte însele (aceasta nefiind, totuși, o regulă generală).

În analizele de caz care urmează, ne vom confrunța cu dificultățile pe care le-am semnalat în legătură cu definirea

proverbelor, distincția între proverbe și zicători, precum și distincția între proverbele propriu-zise și alte forme de izolări (sentințe, maxime etc.). Se pune, de asemenea, problema identificării sau non-identificării enunțului respectiv în colecțiile publicate (pentru o foarte relativă probitate), operație care comportă dificultăți datorită numărului mare al acestor colecții și, mai ales, din cauza diversității și impreciziei sistemelor de clasificare și ordonare cu care operează autorii lor. Sistemul de ordonare alfabetică, de exemplu, în funcție de prima literă cu care începe proverbul sau zicătoarea (?!), este total arbitrar, deoarece un același proverb poate fi înregistrat în variante diferite. Proverbele de tipul: „mai bine X decât Y” pot fi formulate și într-o topică inversă: „decât Y, mai bine X”, și atunci locul în ordinea alfabetică se modifică. În antologia publicată de G. Munteanu, 171 dintre proverbele de acest tip sunt trecute la litera D, iar 76 la litera M.²⁸ Și, dacă în acest caz identificarea este ușor de făcut, neexistând decât două variante, în multe alte cazuri rezolvarea este mult mai dificilă. Printre proverbele identificate de Cezar Tabarcea în *Graiul din zona „Porțile de Fier”*, sunt semnalate enunțuri neatestate în colecțiile consultate decât sub altă formă: „A lucrat o viață și pleacă într-o dimineață” (după modelul: *A muncit o vară și a băut într-o seară* – Zanne, VII, 567); „Omul petrece în viață multe” (apropiat de modelul *Multe trăiește, multe pătimește*, Zanne, II, 777).²⁹ Este greu de acceptat, însă, că expresiile atestate în colecția Zanne sunt modele ale proverbelor identificate de autor în context; în primul caz, este vorba de o structură sintactică similară, dar cu diferențe sensibile de sens, iar în al doilea caz, de o relativă similitudine semantică realizată în structuri sintactice diferite. De altfel, nu e obligatoriu să punem sub semnul întrebării enunțuri cu caracter proverbial neatestate în colecții, fiind greu de presupus că totalitatea acestor colecții au epuizat repertoriul paremiologic aflat în circuitul oral, după cum se poate semna și cazul invers, unora dintre expresiile cuprinse în colecții putându-li-se pune sub semnul întrebării calitatea de expresie proverbială.

Din motivele expuse mai sus, unele dintre cazurile pe care le vom supune examinării vor comporta un anumit grad de relativitate. Acest fapt nu ne deranjează, însă, întrucât nu ne interesează în această intenție autenticitatea proverbului ca atare,

ci calitatea contextului funcțional. Și dacă o expresie luată în discuție, neatestată în colecții, evidențiază particularități specifice expresiei proverbiale, examinarea contextului funcțional nu presupune neapărat un eșec.

Pentru analizele de caz, vom utiliza, în ceea ce privește ordinea corpusurilor de texte și tehnica de analiză, criterii similare cu cele utilizate în capitolul III al prezentei lucrări („Contextul genetic”), cu modificările implicate de faptul că accentul va fi pus pe analiza contextului funcțional, și nu pe expresia paremiologică în sine.

În *Graiul nostru*:

(a) *Un informator din Hunedoara*, relatând un episod de basm, în care fratele cel mic se întoarce acasă și-i spune tatălui că cei doi frați mai mari au încercat să-l omoare, continuă: „...și o zâs tată-so cătă hăi tri fraț c-o visat nuapt’ea că dacă s’omoare om pă om șe leje să-i deie. O zâs, că *cap pântru cap*. Ș-atunșa l-o scos pă hălălant dźin casă că iăi n-or știut că și hăla iar o-nviat. Și s-o dat și i-o pușcat: *cap pântru cap*” (p. 119).

Contextul funcțional este reprezentat de toate episoadele care se referă la acțiunea uzurpatorie a fraților mai mari, restabilirea statutului eroului și pedepsirea uzurpatorilor, având reflexe și în episodul referitor la eșuarea fraților mai mari în încercarea de a îndeplini misiunea eroică pe care fratele cel mic a realizat-o, determinând invidia lor.

Reflexele funcționale ale proverbului se extind, deci, asupra unei mari părți din basmul relatat (și nu povestit la nivelul de performanță al unui povestitor „specializat”). Succesiunea de episoade afectate acestui motiv, care apare în multe basme populare, nu se încheie, de regulă, printr-un proverb, în povestitul tradițional fiind frecvent actul pedepsirii prin ordalii. Utilizarea proverbului poate fi un aport al informatorului și are ca efect actualizarea sensului etic al actului de pedepsire, apropierea lui de nivelul real al vieții, opus nivelului fantastic al basmului. Această opoziție o remarcăm și în limbajul informatorului, mai apropiat de limbajul cotidian, non-artistic, față de valențele stilistice ale basmului povestit de un interpret talentat.

Contextul nemediat, în concepția lui E. Coșeriu, este marcat prin reacția verbală a împăratului, în care se îmbină forme ale stilului indirect și direct legat, implicând și elemente de context cultural mai larg (revelația prin vis a modului de acțiune, precum în cântecele epice despre Meșterul Manole), iar după enunțarea proverbului, prin relatarea propriu-zisă a acțiunii (limbajul povestitorului), încheiată cu reluarea expresiei paremiologice în chip de concluzie.

Contextul mediat se referă la toate întâmplările (episoadele) asupra cărora se extinde semnificația proverbului, implicând astfel o dimensiune relativ mare a întregului context verbal comparativ cu relatarea integrală a basmului. În raport cu sensul general al basmului fantastic, întregul context funcțional verbal al proverbului are valoare pozitivă: pedepsirea exemplară a faptei rele (în sensul: binele învinge răul). Caracterul concluziv, marcat prin repetarea proverbului în final, se limitează la acest context funcțional, răsplătirea eroului pentru faptele săvârșite nefiind relatată, ci cel mult implicată. Calitatea suplimentară a contextului funcțional, marcată prin apropierea de nivelul vieții reale, se manifestă destul de vag la nivelul limbajului, datorită faptului că basmul este relatat, și nu povestit. O detașare mai accentuată față de restul discursului este realizată prin sensul moralizator pe care l-am semnalat.

(b) *Un informator din județul Vlașca*, referindu-se la relațiile dintre comunitatea rurală și proprietar, ajunge la următoarea concluzie: „Proprietaru să duce la Austria sau Merica lui, ce-i pasă de țară? Tot din spinarea noastră și noi tot de răs suntem. *Vez că Românu ie ca piatra, că să sparge, dar nu să-ndoaie*” (p. 161).

Contextul funcțional este reprezentat de întreaga poveste a informatorului, care reprezintă o relatare socială privind opoziția dintre boier și țărani, încheiată printr-un proverb (sau expresie de tip proverbial) cu rol concluziv. Contrastul este marcat mai puternic în contextul nemediat (întreg textul transcris), care asimilează substanțial sensul generalizator al proverbului. Generalizarea depășește, însă, limitele cadrului semnificativ proiectat de contextul funcțional, lărgindu-i considerabil câmpul semantic și realizând astfel un efect perlocuționar mai puternic. Numitorul comun context-proverb fiind „rezistența la greu”

(rău), în interiorul lui se produce o conversiune semantică de la sentimentul „amarului” („tot din spinarea noastră”) la plenitudinea eroică („să sparge, dar nu să-ndoiaie”), iar sentimentul de rușine este eliminat.

(c) *Un informator din județul Ialomița* povestește despre doi frați care, plecând de la părți egale de moștenire, evoluează în sensuri opuse: unul dintre ei mărește partea sa de moștenire și se îmbogățește, celălalt devine sărac. În dorința de a-l ajuta pe fratele sărac, „...fratele bogat îi pune o pungă de bani pe un pod pe unde urma să treacă; tocmai atunci celui sărac îi vine gândul să vadă cum e când treci podul cu ochii închiși! Și nu a văzut punga”. În încheierea acestui fragment, informatorul enunță o concluzie, pe care o regăsim, ca tip formular, în cântecele lirice despre noroc: „Cine n-are noroc n-are, di când naște până moare”.

Contextul funcțional al acestui enunț de tip proverbial îl reprezintă întreaga povestire, dar este mai puternic marcat în textul citat (context verbal nemediat), prin introducerea unui element de surpriză. Întregul context funcțional presupune și integrează, ca *univers al discursului*, ideea de destin, care poate fi pentru ființa umană bun sau rău (informatorul nu insinuează prostia ca determinând nenorocul fratelui sărac, gestul care îl îndepărtează de șansă fiind numai curiozitatea). Ideea de destin este reprezentată substanțial în gândirea folclorică românească prin conceptele de soartă și noroc, reprezentate și printr-un sistem de credințe tradiționale. Credințele și structurile imaginare care înfățișează norocul, uneori personalizat, în basme, legende, snoave și, mai ales, în cântecul liric, pot fi considerate ca reprezentând contextul cultural al expresiei subliniate, context ale cărui semnificații se interferează cu întregul context funcțional verbalizat (deci cu întreaga povestire).

(d) Tot într-o relatare pe tema relațiilor dintre boier și țărani, corelate cu opoziția prezent/trecut, *un alt informator, din județul Ialomița* spune: „Boierii dă mai'nainte... ie drept că ne bătea, da' tot iei te-ntorcea cu vorba. Aști dă az nu te bate cu bățu, da te frige cu fapta. Ala te bătea, da te miluia; ai dă az habar n-are de tine și de nevoile tale”.

Avem, în acest caz, un model de context funcțional care influențează structura și chiar sensul proverbului, deviindu-i

contextul generic. Enunțul din text este format probabil din două proverbe diferite (am identificat numai prima parte a expresiei, sub forma *Dumnezeu nu bate cu ciomagul*, în G.M. 3318), restructurate pe tipul „nu cu X, ci cu Y”, în care Y este reversul lui X (nu cu bățul, ci cu fapta). Modificarea substanțială constă, însă, în schimbarea subiectului primului proverb (boierul de azi, față de boierul de ieri, care te bătea cu bățul), accentul semantic căzând pe partea a doua a expresiei (te frige cu fapta); aceste modificări determină o schimbare radicală a semnificației, valoarea pozitivă a proverbului atestat devenind negativă în expresia utilizată de informator. În primul caz, contextul generic implică ideea de pedeapsă divină dreaptă (de altfel, proverbul atestat presupune și el o continuare cu un *ci*, deci altceva decât „ciomag”), în timp ce, în al doilea caz, este implicată ideea de comportament negativ atribuit noului subiect.

(e) *Un informator din județul Brăila* povestește despre un călugăr fără păcate, pe care dracul îl înșală: transformat în cal, călugărul încalcă pe el, iar dracul îl înalță foarte sus și-l amenință că-i dă drumul pe pământ dacă nu acceptă un păcat. Acceptă păcatul beției și este coborât încet la o cârciumă, unde se îmbată, dă „zor” la cârciumăreasă, cârciumarul începe să-l bată, călugărul scoate cuțitul și-l omoară. „D-aici încolo – continuă informatorul – *țin-te pânză să nu te rupi*” (în G.M., „Ține-te, pânză, să nu te spargi” – 7469); l-a legat fedeleș și l-a dus la pușcărie. „Uite-așa: *din beție ies toate năravurile*” (p. 255).

Sunt cumulate în acest scurt text două proverbe care își împart contextele funcționale. Contextul funcțional al primului proverb este numai un context nemediat și de dimensiuni foarte mici. Prin integrarea proverbului, acest scurt context potențează caracterul dramatic al întâmplărilor relatate. Al doilea proverb, plasat ca o frază concluzivă a întregului discurs, se raportează la un context funcțional de dimensiuni mai mari, începând cu momentul în care călugărul acceptă, de nevoie, păcatul beției, fără a implica, însă, și contextul primului proverb. De altfel, relația enunțului final cu contextul lui funcțional este mai vagă, pentru că protagonistul acțiunii acceptă beția sub presiunea amenințărilor diavolului, iar faptul în sine se manifestă ca eveniment unic, și nu ca deprindere. Informatorul a fost, așadar, mai puțin inspirat în folosirea acestui

enunț, pentru că efectul beției nu se referă atât la năravuri (călugărul dă „zor” la cârciumăreasă), cât la „necazuri” (deznodământul dezastruos al unui eveniment unic).

(f) *Un informator din fostul județ Tecuci*, referindu-se la contrastele comportamentale dintre prezent și trecut în relațiile erotice, afirmă dezaprobat: „Acu fete mari cu părinț și cu cochii și-i țin iele și părinții lor. Li-i mintea lor așa. Fișorii să duc la armată și dacă jin nu să mai uită la iele De! *Muirea-i poale lungi și minte scurtă*” (p. 393). Este un proverb de largă circulație, aplicat aici la un context funcțional mai restrâns, privind nu comportamentul femeii în general (enunțul poate fi interpretat ca model generic), ci comportamentul erotic necontrolat, care încalcă normele tradiționale, al fetelor mari. Acest comportament, semnificat în context, și nu în enunțul proverbial, aderă la un sistem universal de semnificații (universul discursului), conform cărora relațiile sexuale înainte de căsătorie (pierderea fecioriei) erau considerate un păcat grav, cu consecințe la fel de grave. Regăsim această semnificație în multe sisteme mitologice arhaice, în sistemele normative comportamentale ale multor popoare. În spațiul nostru etnic, întâlnim rezonanțe ale acestor semnificații (context cultural) în cântecele erotice, în basme (nașteri miraculoase), dar și în literatura scrisă (*Sultânica* – nuvela lui Delavrancea, și chiar poemul lui Eminescu *Călin. File din poveste*). Nu deducem de aici faptul că textul examinat, prea modest de altfel, implică relații cu acest complex cultural, dar dramele erotice de acest gen au fost puternic resimțite în sistemele tradiționale de viață rurală și dezaprobatate cu vehemență. Concluzia informatorului la care ne referim este mult mai modestă.

(g) *Un informator din județul Neamț* povestește despre un fecior de boier, care, plecat la studii în străinătate, se îndrăgostește de o fată de acolo și vrea să se căsătorească cu ea. Boierul se opune categoric. Atunci „...i s-a stricat inima băietului – că iăra tare inimos; nu multă zăbavă a fost, c-a hi fost două, trii luni, și s-o atacat băietu de scârbă și-o murit. Vorba șeia: *dă dragosti dzași și mori*” (p. 439-440).

Autenticitatea enunțului final ca expresie paremiologică este confirmată de informator însuși, prin formula consacrată de

introducere. Ca model generic convențional ar putea fi considerat un segment izolat din lirica erotică: „*Nici o boală nu-i mai grea / Ca dorul și dragostea*” (atestat ca proverb în G.M., 5218). Contextul funcțional acoperă întregul discurs narativ, modest (mai mult relatare decât povestire), intensitatea semnificației proverbului asupra lui fiind gradată și crescând după refuzul categoric al boierului. Contextul generic integrează elemente puternice de context cultural, relația semantică dragoste-boală, cu sau fără consecința „moarte”, reprezentând un sistem imaginar asociativ de largă circulație universală, care cunoaște, sub forme diverse, o frecvență apreciabilă și în folclorul românesc. În afara contextelor lirice, pot fi considerate în acest sens și legendele despre metamorfozarea în plante a fetelor pământene, fie ele și fiice de împărat, care aspiră la dragostea astrului suprem, soarele, tinzând astfel să-și depășească condiția umană (metamorfoza reprezintă aici o alegorie a morții), dar și în basmele în care fătul refuză nașterea înainte de a i se promite ca soție o fată fabuloasă prin frumusețea, dar și prin incertitudinea existenței ei. Asumarea acestor aspecte contextuale de către contextul funcțional depinde și de calitatea locutorului, dar mai ales de calitatea interlocutorului, de cantitatea valorilor culturale sedimentate în memoria lui folclorică.

(h) *Un informator din Suceava* încheie o relatare etnografică despre „Vergelu” cu următoarea constatare: „După și s-o fârșit Verțelu și pun pi băuti și pi giucati să mai triaci din năduhurile omului și să duși. Amu fiicari-ș aduși-aminti di vorba șeia: *Șeli buni să s-aduni, șeli răli să și speli*”.

Contextul funcțional verbal implică întreaga descriere a acestui obicei foarte vechi, a cărui desfășurare prilejuiește blesteme ale fetelor rămase nemăritate la adresa flăcăilor care nu și-au respectat promisiunile sau nu au răspuns dorințelor lor maritale, „șeli răli” referindu-se la mobilurile răfuieților dintre parteneri, dar este extins și prin cuprinderea unor elemente de context extraverbal, „șeli bune” referindu-se în mare parte la fapte și relații anterioare desfășurării obiceiului.

Calitatea suplimentară a contextului funcțional, verbal și non-verbal, constă în restituirea prestigiului tradițional al obiceiului

descrie, într-un discurs mai amplu, în care informatorul se plânge că „s-au stricat obiceiurile” și atribuie acestui fenomen de degradare consecințe dezastruoase.

Pentru un ins nefolcloric, semnificațiile întregului discurs, și mai ales relația dintre nivelul mai ridicat de generalitate al proverbului în raport cu dimensiunile semantice mai limitate ale contextului funcțional, reprezintă un mesaj închis, dificil pentru înțelegerea de profunzime la care poate ajunge numai insul folcloric, atât ca bun cunoscător al sistemului de obiceiuri tradiționale, cât și în calitate de martor la procesele de degradare a acestora.

(i) *Un informator din județul Roman* relatează cu nostalgie că, pe vremea lui Alecsandri, „meržém la biserică și pi urmă jucam, și iel [Alecsandri] ni chiama di drag, să prăvască. Da amu s-o strâcat lucru, amu-i ca amu” (p. 479). Am semnalat acest caz – indiferent dacă enunțul subliniat apare sau nu ca proverb în colecții (tipul de structură sintactică $x = x$ este frecvent în limbajul paremiologic) pentru valoarea semnificativă atât a proverbului, cât și a contextului său funcțional. Acest context semnalează contrastul dintre trecutul idealizat, trăit de informator în tinerețe, și prezentul de a cărui degradare informatorul este profund afectat. Referirea la prezent este un context verbal nemediat, care nu menționează nici un „lucru” concret supus degradării, mesajul menținându-se în limitele unei aprecieri generale, întărite de enunțul de tip paremiologic, în timp ce referirea la trecut reprezintă un context mediat și conține elemente mai concrete care-i imprimă un caracter evocator.

Contrastul dintre trecutul evocat nostalgic și prezentul înregistrat ca degradat, pentru insul care a trăit și înmagazinat în memoria și modul său de a gândi valorile trecutului, nu reprezintă, deci, o invenție sămănătoristă, cum de multe ori s-a afirmat, ci un aspect al gândirii folclorice și al tiparelor comportamentale specifice insului rural, aspecte care, prin evoluția lor, ne orientează spre modelul generic al conflictului dintre generații, ale cărui reflexe nu le regăsim numai în toate categoriile folclorice, ci și în structurile evenimentțiale ale vieții rurale. În creația folclorică apar, însă, și situații în care tânărul aderă la valorile trecutului, care devin pentru el simbolice. Exemplul cel mai elocvent îl reprezintă tânărul fecior de împărat, care, înainte de a porni în aventura sa eroică, solicită calul, armele

și hainele pe care împăratul le-a purtat în tinerețea sa. Aspectul conflictual este concretizat de cele mai multe ori în evenimente dramatice – de felul celor din baladele despre tinerii transformați după moarte în arbori îmbrățișați, sau despre aventurile eroului temerar, dar neexperimentat, din baladele despre Vidros, care încalcă sistemul tradițional de interdicții, cu grijă conservat și respectat de bătrâni – și are, de cele mai multe ori, un deznodământ tragic.

(j) *Un informator din județul Fălciu* povestește despre un țigan căruia un român, simțindu-l că e prost, îi dă o oaie pe o comoară de aur. După ce duce oaia acasă, țiganul și familia lui „o juchirî și o fripsărî-ntreagî în sobî; mai halirî și o coff din gîn, dar poveste’ șee: *prostia din născari nișiodată leac nu ari*” (G.M. 6329 – *Prostia din născare / Leac nu mai are*). Țiganul se duce cu toată familia lui să prindă niște pește; pe drum întâlnește un alt român căruia îi atrage atenția ca nu cumva să intre în casă la el, fiindcă are o oaie friptă și vin, dar „rumânu” intră în casă, întovărășit de alți câțiva oameni, mănâncă oaia, beau tot vinul, după care, „sătui di putei ușidi purișili pi pântișili lor o tulirî” (p. 501-502).

Contextul funcțional implică două evenimente, unul anterior enunțului proverbial (țiganul dă o comoară de aur pe o oaie) și altul posterior (îi dă unui român o informație implicând o interdicție pe care românul o încalcă cu dezinvoltură, păcălindu-l și păgubindu-l pe țigan); ambele evenimente sunt anticipate de aprecieri directe asupra prostiei țiganului („șinstita păsăruică îi proastî di dă-n nas și-i mănâncă câniî din traistî”).

Densitatea de un proverb și trei zicători la două pagini de text confirmă un povestitor (textul reprezintă o snoavă) cu predilecție pentru utilizarea limbajului paremiologic și foarte iscusit în plasarea expresiilor corespunzătoare în momentele cele mai potrivite, realizând astfel o relație semantică foarte adecvată între proverb și contextul său funcțional. Zicătorile formulate la începutul snoavei, marcând în mod direct prostia protagonistului păgubit, aparțin contextului funcțional și sunt confirmate prin cele două evenimente menționate, enunțul proverbial imprimând întregului discurs un efect generalizator, referindu-se la prostie ca factor comportamental, nu ocazional, ci permanent („prostia din născare”, fără leac).

Înregistrăm aici și un caz semnificativ de transformare a unei zicători în proverb, nu prin alipirea imediată a subiectului aparținând contextului funcțional, ci printr-un efect la distanță, mediat printr-o formulă ea însăși încărcată de expresivitate: „șinstita păsăruică” este „prostul” (transfer concret-generic) căruia „îi mânâncă câinii din traistă”.

Motivul schimbului inechitabil de bunuri este destul de frecvent în folclorul românesc, fiind asimilat și în literatura scrisă de Ion Creangă prin *Dănilă Prepeleac* (o variantă apare și la Anton Pann, în *Povestea vorbii*). El poate fi interpretat, deci, ca un context cultural corelat nu cu enunțul proverbial în sine, ci cu elemente din contextul funcțional verbalizat.

(k) *Un informator din județul Botoșani* relatează o întâmplare autentică despre o femeie din sat, Floarea lui Toader, care s-a „condrat” cu prefectul pentru că acesta i-a luat junca și i-a vândut-o. Este sfătuită de un consătean: „Floari, șădz, Floari, nu ti puni cu preșectu, Floari hăi. *Capu plecat sabia nu-l tai. Ț-ai găsit. Moarî stricatî.* O făcut și é ca țiganu când în loc di feștilî o pus buși la lumânari, de niși nu ardé. Amu-i mai ghini dacî o dat șinsté pi rușâni?” (p. 529).

Și în acest caz întâlnim un povestitor cu predilecție pentru limbajul proverbial, demonstrat prin cumularea a patru expresii specifice acestui limbaj într-un text foarte scurt (două dintre acestea sunt consemnate de G.M. la nr. 1601 – *Capul plecat sabia nu-l taie* și nr. 287 – *A da cinstea pe rușine și pacea pe gâlceavă*).

Ambele expresii au același context funcțional, reprezentat prin întregul discurs înregistrat. Prima, care este un proverb propriu-zis de largă circulație, adresat protagonistei înseși, este un îndemn la resemnare, în contextul conflictului dintre femeie și prefect. Cea de-a doua, zicătoare, plasată la sfârșitul discursului în chip de concluzie, consemnează o morală prin care rezistența femeii care își apără drepturile într-un conflict inegal este dezaprobată și caracterizată ca rușine. Acest sens se proiectează asupra întregului context funcțional, ale cărui semnificații sunt astfel invertite, fenomen marcat și prin celelalte două zicători subliniate în text: femeia caracterizată ca moară stricată și nepricepută sau ca având comportamente anapoda (a pus „buși la lumânare în loc de feștilă”). Proverbul propriu-zis – *Capul plecat*

sabia nu-l taie – confirmă o atitudine mai îngăduitoare, prevenitoare, îndemnând la resemnare (dreptatea femeii este astfel recunoscută). Prin uzul său mai general, acest proverb presupune un context istoric (vezi în acest sens Bolintineanu), care în textul nostru este mult atenuat, fiind rezumat la „istoria” unei persoane concrete. Atitudinea dezaprobată a locutorului presupune însă și un context extraverbal care justifică această atitudine: informatorul este conștient de faptul că, într-un conflict dintre un om simplu și un adversar puternic (autoritate de stat), câștigă întotdeauna cel puternic (se pot face referiri la proverbe ca *Dreptatea umblă cu capul spart* – G.M. 3293 – sau *Dreptatea săracului nimic nu atârână, că-i foarte ușoară* – G.M. 3291). Este de presupus că și protagonista cunoștea această experiență socială, pe care însă a neglijat-o, în ultimă instanță atitudinea dezaprobată a locutorului fiind motivată de acest comportament al victimei conflictului.

(l) *Un informator din județul Botoșani* relatează despre un om care a muncit la un popă, dar nu i „s-o plătit nimic”. Reacția păgubașului: „Da la varî nu mai lucru la dânsu să știu cî n-ie mama. Păpușoi am aproapi o cutie cu chibrituri. Mă rog, *îs chiabur cu trii cămeș, una-n sat și douî-n Eși.* Las că *ghini o dzâs șini o dzâs cî di la popi și di la zâdan niși dracu nu iesî cu fărămătura-n barbî”*.

Ambele expresii subliniate, de certă valoare paremiologică, implică contexte funcționale de dimensiuni diferite. Prima se referă la situația precară a omului sărac, într-un stil ironic-amar, gen Creangă, determinat de faptul că însuși contextul funcțional, limitat la monologul omului pățit, este marcat și el de un stil similar. S-ar putea spune, deci, că stilul contextului solicită similitudini cu stilul enunțului proverbial. A doua expresie își extinde semnificațiile asupra întregului text, generalizând o situație concretă. Contextul ei generic se referă la relația dintre stăpân și slugă, în care sluga este întotdeauna păgubită (ca și în textul anterior); întâlnim în colecțiile noastre numeroase proverbe subordonate acestui model generic, de tipul proverbului parabolic *Boii ară și caii mânâncă* (G.M. 1495), la care se adaugă multe proverbe despre stăpân și slugă (în sens denotativ), funcționând, deci, în contexte care le integrează ca metafore generice.

O particularitate a textului pe care îl examinăm o reprezintă faptul că informatorul cedează locul de performer însuși persona-

jului relatării sale, discursul concis al acestuia având caracterul unui monolog. Ar putea fi interpretat, deci, ca un caz tipic în care proverbul, ca segment al discursului, introduce dialogul în monolog.

(m) *Un informator din județul Botoșani* povestește despre un om care vine acasă beat. Se întâlnește cu Gligori a Popii și „curat parcă o tunat și i-o adunat”. Femeia începe să-l mustre bănuitoare: „Măi omule, nu cumva ti-ai afumat încotrova?” – „Adicălea ti tai pin cap cî ieu îs cam ași? Fimei, fimei, mari pacati / Cîn barbatu nu ti bati. Ghini o dzâs șini o dzâs cî fimeia nibătutî îi ca moara nifericatî...”

Am comentat aceste proverbe în capitolul anterior al prezentei lucrări (*Contextul generic*), remarcând că sensurile cu care funcționează pot fi diametral opuse în raport cu contextele care le integrează și, deci, cu relațiile dintre locutor și interlocutor. În cazul de față, emițătorul este vinovatul care proferează proverbele la adresa femeii nevinovate, din cauza muștrării îndreptățite față de comportamentul bărbatului. În acest fel, sensul etic al acestor proverbe, pozitiv în alte contexte (reflectând, însă, etica tradițională a relațiilor dintre bărbat și femeie) este anulat.

Același informator, referindu-se de data aceasta la propria lui situație, își deschide relatarea cu un proverb (în funcție similară cu formulele introductive din basm): „Ghini o dzâs șini o dzâs cî din puțân prindi omu la nîtic...” Apoi relatează că a muncit mult la un „posesor” care îi tăia mereu la socoteală, punându-i mai puține prăjini decât secera sau prășea; contabilul Șoil îl tot înșela. „Vătavu Ghiorghî îi fași chip cî adicălea am prăjini mai multi (înscrise în socoteli). Vorba aîluia: *sânzile apî nu sî fași*. Da cânila dî Șoil: ian ascultî, domnu Diordi, șini numârî, cu așela trebui să vurdești”.

Ca și în textul comentat sub (l), vorbitorul se referă la o situație foarte concretă și de același gen, atitudinea ironică fiind înlocuită, însă, cu una de revoltă, care dirijează și semnificația proverbelor utilizate. Mai ales al doilea proverb, care se referă, de regulă, cu sens pozitiv, la relații de rudenie, de neam sau de bună solidaritate, capătă în acest context o semnificație cu totul opusă, situată la polul negativ al universului lui semnificativ, referindu-se la cărdășia dintre reprezentanții „posesorului”. Contextul generic referitor la relațiile dintre stăpân și slugă este implicat și aici.

Evocând situația idealizată a unui trecut istoric îndepărtat, același informator reflectă nostalgic: „He... he... hei... saracu Ștefan-Vodî. *S-înz'âie iel altî fâinî s-ar mășina...*” Enunțul proverbial este lăsat în suspensie, presupunându-se cunoașterea lui de către interlocutor, dar această suspensie imprimă contextului funcțional (prezentul degradat în comparație cu trecutul ideal) o calitate suplimentară: intrarea locutorului într-o stare meditativă, visând reînvierea trecutului apus pentru alungarea necazurilor și suferințelor din prezent. Am mai comentat acest sentiment și sub (i).

Semnalăm și în cazul acestui informator, fără să mai comentăm, o densitate de șase proverbe și trei zicători la patru pagini de text. Și mai interesantă este, însă, în cazul lui, afinitatea semantică a contextelor funcționale în acte locuționare diferite; reînnoirea trecutului ar avea ca efect restaurarea dreptății, de a cărei grosolană încălcare, în prezent, locutorul se simte apăsător; opoziția trecut/ prezent se corelează astfel cu opoziția dreptate/nedreptate.

* * *

Trecând peste alte cazuri care ar mai putea fi examinate, ne vom opri asupra unui caz special, în care este dificil să apreciezi valoarea paremiologică a unor enunțuri detașate totuși de contextele integratoare. Un informator din județul Brăila spune o poveste despre un moș care îi dă fiului său trei sfaturi înainte de a pleca la drum, cerându-i pentru fiecare sfat câte un galben:

- când ajunge să „conăcească”, să nu intre în cârciumă;
- când ajunge la gârlă, să nu intre primul în apă;
- „totdauna năcazul dă seară să-l lași până dimineață”.

Toate cele trei sfaturi, situate apoi în contexte care atestă funcționalitatea lor, odată respectate, îi prind bine tânărului drumeț. Valoarea potențială a sfaturilor, măsurată în galbeni, capătă sens în contextul funcțional global (întreaga povestire), confirmând, în contexte diferite, efectul benign determinat de respectarea lor.

Ultimul sfat este integrat într-un context care descrie o situație confuză în relațiile interfamiliale, situație în care protagonistul este decis să-șiucidă soția și copilul. Respectând sfatul bătrânului, tânărul soț și tată amână executarea deciziei până dimineață, timp

în care situația se clarifică. Reacția finală a acestuia este semnificativă: „Ieram să vă tai p-amândoi și s-a-implinit iar vorba moșului că năcazul de seară să-l ții până dimineată” (p. 255-256). Acest ultim enunț pare să intre în contradicție cu proverbul *Mânia e bine să apună o dată cu soarele* (G.M. 5012), consonând însă cu alt proverb: *Mânia mațe varsă* (G.M. 5015); contradicția semnalată este, însă, aparentă, pentru că necazul lăsat până dimineată dă speranța eliminării lui peste noapte.

Toate cele trei enunțuri, raportate la un dublu context, unul comun – sfaturile date de bătrân și aprecierea lor în galbeni, al doilea particular, pentru fiecare sfat în parte (întâmplări care le confirmă valoarea), au caracteristici semnalate frecvent în încercările de definire a proverbului: enunțuri scurte, vorbe din bătrâni bazate pe experiență, valoarea de adevăr empiric (valoarea sfaturilor este confirmată prin experimentarea unor situații particulare).

În *Texte dialectale. Muntenia* (vol. I și II):

(a) *Un informator din Rucăr-Argeș* (67 de ani, 4 clase, excelent povestitor, stil curgător și încheșat) povestește o serie de întâmplări dramatice, dar concrete, despre confruntări ale ciobanilor din zonă cu un urs care făcea ravagii prin turmele lor. Povestirea are un caracter episodic, urmărind evenimentele în ordinea întâmplării lor (4 pagini de text). Folosește un singur proverb, în contextul unei întâmplări mai deosebite: gonit din alte părți, ursul ajunge la o târlă unde se afla numai o bătrână. Bătrâna aude câinii lătrând, se duce să vadă ce se întâmplă și, constatând că a venit ursul la oi, se frământă și nu știe ce să facă, fiind singură. Are, însă, un moment de inspirație: „...baba ce i-a vint în cap iei, că n-avea / cu ce să salveze / că câinii habar n-avea / 'ce câinii latră / ursu face ce vrea și s-a dus baba și-a luat o obială / un ciorap ceva așa / a pus gaz pă iel / i-a pus foc și-o azvârli – cu uobiala pă urs acolo la ușa... aia...” (I, p. 61).

Contextul funcțional nemediat al proverbului (variantă la *Câinele latră, iar lupul tace și face; Câinii latră, ursul joacă* – G.M. 2252 și 2261) se situează în limitele acestui episod, iar cel mediat se referă la întregul șir de întâmplări relatate de informator. În raport cu enunțul proverbial, întregul context funcțional nu este investit

cu o semnificație suplimentară deosebită, implicând numai actualizarea unei experiențe generale a vieții păstorești. În contextul nemediat se poate remarca însă contrastul dintre sensul proverbului (neputința câinilor) și comportamentul bătrânei, care nu reprezintă numai un act de curaj, ci un mod de manifestare a înțelepciunii bazat pe tradiție, procedeul folosit de ea pentru alungarea ursului reprezentând un mod de acțiune foarte vechi, la care ciobanii recurgeau în acest scop. Experiența lor profesională îi învățase că ursul se teme de foc.

Proverbul menționat este singurul utilizat de acest informator în totalul de opt pagini de text înregistrate de la el, ceea ce dovedește o slabă abilitate în valorificarea limbajului proverbial.

(b) *O informatoare din Căpârleni-Argeș* (fără școală, vorbăreață și îngăduitoare), cea mai mare dintre cei doisprezece copii din familia ei, întrebată de un anchetator dacă a dus tot greul casei, răspunde: „...greu am avut / și... mă sâmț cu ușor / s-a dat uasili iele să dau: ș-așa / ș-așa / nu să vaită / că acu nu mai scârțâie căruța dacă... ie unsă mai dâ timp ia nu mai scârțâie / ia merge lin așa / tot așa și uasile mele-o făcut / dacă s-a-nvăța' cu munca / nu să supără că le pui...” (I, p. 81). În continuare, informatoarea povestește cum a muncit pentru creșterea fraților și surorilor, apoi a propriilor ei copii. Predilecția pentru limbajul paremiologic este marcată și prin faptul că improvizează ea însăși enunțuri după modelul acestui limbaj. Dar, și în acest caz, proverbul nu este spus în formula lui clasică (*Osia când se unge, carul nicicum scârțâie* – G.M. 5293), ci este parafrazat, informatoarea recurgând la reluări și completări („ia – căruța – merge mai lin așa”) și mai strâns legat de contextul funcțional nemediat („tot așa și uasile mele”), procedee prin care decodează fără ambiguități sensul parabolic al enunțului.

Toate aceste procedee adaptează stilul proverbului la modul particular de a se exprima al vorbitoarei, deci contextul funcțional verbal, în totalitatea lui (nu numai prin segmentul citat), influențează sensibil structura stilistică a expresiei paremiologice. Contextul funcțional depășește însă limitele contextului verbal, raportându-se la întreaga experiență de viață a informatoarei, care își asumă valorile unui mesaj educativ, întărit prin expresiile create de ea însăși („uorunde-am pus mâna am făcut / uorunde m-am dus... am câștigat / vórba ălua am avut / n-am fost ca să fiu”).

Conferind o valoare pozitivă unui proverb utilizat deseori cu sens negativ („ungerea osiei” semnificând mituirea), vorbitoarea îi lărgeste considerabil câmpul semnificativ, implicând învățături precum: „Cine muncește din greu se obișnuiește cu munca și muncește mai ușor”; „Cine muncește cu stăruință reușește în viață, se realizează” și constată în final că „am avut, n-am fost să fiu” (deci „nu am ținut umbră degeaba pământului”). Raportate la un context cultural și mai larg, aceste semnificații intră în opoziție cu proverbele despre omul fără noroc (comentate anterior). Această experiență o trăise informatoarea însăși, cu toți ai ei, după război, când, întorși din refugiu, au găsit casa distrusă: „Zăceai că-i hudiță / și... ne-am strâns acolo / am mânca' tuoz / vorba gorghiți – buoabe / ...ce-a putut...” Dar aceasta a fost o întâmplare din copilărie (informatoarea avea atunci 10 ani), care nu infirmă deci semnificațiile textului examinat.

(c) O *informatoare din Ceaușești-Argeș* (69 de ani, fără școală, fostă moașă în sat, bună povestitoare) dă informații despre un tânăr căsătorit care îi aducea socrului pachete de țigări, împotriva voinței soacrei și a fiicei ei, care nu-l lăsa să fumeze că se îmbolnăvește. Replica ginerelui: „...lasă-l / nu ie cophil mic // nu mai înveți tu calul bătrân în buiestru d-aiș nainte / așa-mi spunea (relatează informatoarea) / „lasă-l să fumeze...” (I, p. 176).

Avem un nou model de adaptare a structurii proverbului la stilul contextului funcțional; prin modificarea topicii și integrarea unui agent concret („nu mai înveți tu”, față de expresia impersonală *Calul bătrân nu se mai învață în buiestru*), proverbul este asimilat discursului ca un segment obișnuit, identificarea statutului paremiologic făcându-se numai pe baza elementului parabolic pe care îl introduce.

(d) Un *informator din Bănești-Prahova*, după ce vorbește despre cum se pun prunii, cum se culeg roadele lor și ce se face cu ele, accentuând asupra acțiunilor care cer muncă mai grea, mai meticuloasă și care consumă mai mult timp, încheie cu facerea țuicii ca act final: „...la cazan ear altă muncă / că... fără muncă nu se poate nij mânca / nij bea // spălăm cazanul respectiv...” (urmează detalii – II, p. 175). Contextul imediat se pare că își solicită proverbul, munca la cazan fiind cea mai grea dintre toate cele implicate în cultura prunului, iar țuica pare a fi produsul cel

mai important al acestei culturi. Informatorul nu scoate în evidență această semnificație („și beam dân ia!... // bine, nu prea muld / beam numai... atâta cât trebuia”), dar tradițional, spre deosebire de prunele opărite sau afumate (a căror preparare este de asemenea relatată cu detalii tehnice), țuica era implicată în toate marile ceremonialuri populare, ținută la mare cinste, iar de Crăciun se număra printre darurile simbolice oferite de gospodar colindătorilor, alături de darul de pâine, carne și bani. Expresia subliniată, a cărei „izolare” de context este marcată și prin schimbarea intonației (conform indicației culegătorului), își extinde evident acțiunea de semnificare (subliniere) și asupra secvențelor anterioare, referitoare la sădirea și îngrijirea prunilor, culegerea fructelor etc., în care informatorul nu folosește cuvântul *muncă*, nu se referă direct la greutatea ei – etichete care le sunt aplicate, însă, retrospectiv prin cugetarea din secvența finală. Întregul text modelează, într-un limbaj strict cotidian (la „gradul zero”) o „poveste a țuicii”, așa cum poezia *Plugușorului* modelează, în alt stil, o „poveste a pâinii”. Cugetarea generalizatoare a vorbitorului nu pare a fi un proverb într-o formulă „consacrată”, precum *Cine nu muncește nu mănâncă*, *Omul care nu muncește în lipsă trăiește* etc., îmbrăcând și ea stilul „cotidian” nu numai sub dominația contextului funcțional, ci și datorită modului obișnuit al informatorului de a se exprima. În peste șapte pagini de text, în același stil, el nu mai folosește nici o altă expresie de rezonanță paremiologică, deși ar fi avut la îndemână unele formule foarte apropiate de context (de exemplu: *Prunele necoapte nu se mănâncă* – P.Gh., p. 246), iar cea consemnată este mai mult o aluzie paremiologică decât o paremie în sine.

Acest procedeu de *parafrizare aluzivă* a modelelor consacrate, sub presiunea contextului funcțional și a stilului individual al vorbitorului, ne întâmpină de altfel frecvent în textele dialectale (îl recunoaștem și în unele dintre cazurile analizate anterior) și pare a fi curent în limbajul conversațional.

(e) După ce povestește despre patru hoți care au omorât în bătaie o femeie ca să le spună unde ține banii ascunși, un *informator din Tolea-Prahova* se referă la soarta unuia dintre ei: „Iel ce-a păți când a murit? A căzu calu pă iel / c-a foz beat / și l-a uomorâ calu / pă livezi acolo / când venea iel acasă / d-alea l s-a-ntâmpla și lui

/ cum e faptă / și plată // dă...” (II, p. 188-189; prin semnul //, culegătorul consemnează schimbarea intonației). Parafrazând, vorbitorul pare să „bâlbâie” proverbul (*După faptă, și răsplată*), inversându-i termenii sau reducându-le dimensiunea semantică (plată = răsplată). Dar acest stil „bâlbâit” e caracteristic întregii lui relatări.

(f) *Un informator din Obilești-Vrancea* (65 de ani, 5 clase, excelent povestitor, cu o inventivitate verbală excepțională și cu un marcat simț al umorului; densitate de 4 proverbe și 3 zicători la 10 pagini de text) se plânge de comportamentul soției lui, pe care o cam alintase, și nu era decis ce să facă pentru a o readuce pe brazdă: „...ia cam alintăți / di fapt... o alintasem / sita nouă... în cui să țin deodată / așa-i? // așa // măi cum să fac io / s-o desalint? / nu găsiam nodu / să-i dau vo două pălmi...” (II, p. 477). Enunțul proverbial reproduce aproape nealterat modelul (*Sita nouă în cui se ține*), dar punctele de suspensie semnaleză o ezitare, vorbitorul se simte parcă jenat de faptul că a greșit răsfațându-și nevasta (a „ținut-o în cui”), sensul „serios” al proverbului alunecă spre auto-ironie; pentru a ieși din starea de „jenă”, vorbitorul „pățit” își caută o justificare apelând la confirmarea interlocutorului prin dialogarea monologului: „așa-i? // așa” – răspunde tot el. Remarcăm, în această conexiune context-proverb, o veritabilă măiestrie, abuz de subtilitate, un adevărat joc „de-a cuvintele”, atribute care confirmă caracterizarea cu care cercetătorul însoțește textele culese de la acest subiect.

(g) *Un informator din Odăile-Buzău* (35 de ani, 4 clase) s-a însurat cam târzior, la 25 de ani, știind că, dacă depășește această vârstă, însurătoarea devine grea: „...la noi cică dacă trece de dooșcinj de ani / și fata de doozeci / sunt niște babe la noi aici-șă / și i-o zăcătoare / cică „flăcău trece din dooșcinj di ani / ...îl însoară babele” / și fata de... douăzeci / to’ la fel // dacă trece di treizeci / cică-l însoară dracu’ (!) / așa ie zicătoarea la noi / futu-i mama mă-si” (II, p. 602-603). Proverbul, el însuși mai amplu și mai compus față de modelele obișnuite, este întretăiat și intercalat în context. Vorbitorul este conștient că folosește un proverb („la noi cică...”, „i-o zicătoare”) și aderă la adevărul lui, hotărându-se categoric să se însoare. Formula care încheie segmentul citat, care este contextul imediat al proverbului, stă sub semnul ambiguității: este adresată

babelor care „sunt ...la noi aici-șă”? Sau este o auto-ironie? La același informator, tendința de parafrazare și conexare nemijlocită a termenilor proverbului cu corelativii imediați ai contextului situează enunțul paremiologic la granița dintre proverb și zicătoare: „io... lucrân’ la meseria care am avut-o / mă duceam / mă țineam și de agricultură / că... ce ziceam? / zic «să prind și pă una și pă alta / să țin doi pepini într-o mână»” (II, p. 600). Ambiguitatea, care semnaleză de fapt o stare de incertitudine, este marcată și aici prin „ziceam (zic) să” = certă îndoială, dar și printr-o pățanie firească pentru omul fără experiență: în timpul culesului, agricultorul „improvizat” este supus la o încercare: să mâne un car cu boi, dar pe drum „o vinit o mașâni” și „i-am răsturna’ cu căruți cu tot”; de atunci, „...nu m-a mai puz niș tata-socru al meu / nici cumnatu-mio (care fuseseră cu el în căruță) / să-i mai mâi boii sau ceva / că știea că eo îi dau de... / șanț”.

Prin relatarea acestor întâmplări, proverbul este reconstituit în context, în sensul că *Să ții doi pepeni într-o mână nu se poate*, iar ambiguitatea este înlăturată.

(h) *O informatoare din Vadu-Sorești – Buzău* povestește cum i-a fugit fata de acasă, de teamă să nu fie măritată împotriva dorinței ei: „...s-a dus noo ani” (deci convențional foarte departe), în timp ce maică-sa făcea pâine și taică-su ședea la poartă; femeia se ceartă zdrăvăn cu bărbatul dar, până la urmă, se resemnează amândoi și o lasă să se mărite în voia ei: „...putea să mă bată / du-te io pân la mama / du-te ncolo / asta-i / poa să te fărâme uomu / copchilu! / s-a dus s-a dus / ce să mai... mai întorci mortu de la gruapî? Nu-l mai întorci / lasă-l sî să ducă / asta-i //” (II, p. 603). Conexat la context, modelul expresiv (*Mortul de la groapă nu se mai întoarce*) este transformat, prin parafrazare, în dialog, continuând schimbul de replici pe care povestitoarea îl avusese cu bărbatul ei; dialogul este, însă, monologat, ca și în structura modificată a proverbului, prin alternarea stilului indirect cu cel indirect liber. Proverbul determină evident adoptarea deciziei („lasă-l sî să ducă”), întărită prin categoricul „asta-i” (cu schimbare de intonație). Autoritatea lui (având și funcție de consolare) este potențată prin conservarea referențului în contextul imediat următor: nu „las-o” (pe fată), ci „lasă-l” (pe mort) să se ducă; este, de fapt, o sintagmă ambiguă, care, tocmai datorită parafrazării, aparține în egală măsură enunțului proverbial și discursului-context.

În *Antologie de proză populară epică* (vol. I-III):

(a) Ovidiu Bârlea a identificat în propria sa antologie numai 2 proverbe (la 1.364 de pagini de text), fiindcă a recunoscut calitatea de proverb numai pentru expresiile „consacrate” în formă fixă, pe care noi le-am considerat ca reprezentând „modele exemplare”. Trecând peste această restricție, am identificat, în antologia menționată, 17 proverbe, la care se adaugă 28 de zicători și 20 de formule cu statut paremiologic incert, la un număr de 15 povestitori (din totalul de 53 înregistrați). Cele două proverbe recunoscute de Bârlea sunt cumulate într-un basm foarte lung, compozit și impregnat cu elemente de limbaj contemporaneizat: „Nu știu care fecior dă-mpărat, ori din România, ori din Rusia, ori din America...” încalcă interdicția de a intra într-o încăpere anume în absența împăratului și găsește acolo, ascunsă într-o ladă plină cu „registrilii țării”, fotografia unei fete fabulos de frumoasă, pe care o consideră ursita lui. Dar misterioasa fată e greu accesibilă. După mai multe aventuri, eroul ajunge la împărăția dracilor, în număr de 11, pe care-i învinge pe rând și le-o cere pe „Mangalina-mpărăteasa florilor”, a cărei împărăție se afla lângă cea a dracilor (și care este de fapt sora dracilor): „– P-asta să mi-o dați, că dacă nu-mi das p-asta, unde vă stă picerili vă stă capetili! Și-a-nceput atunci dracu ăl mai mic și i-a pus în vedere: – Stai, frate Ionică, că *nu ie cu lopata, și ie cu judecata! Cu-ncetu, cu-ncetu să face și oțatu, și-ai să devii s-ajungi acolo!*” (II, p. 204).

Deși împărăția fetei este tocmai „pă toarta cerului”, accesul nu pare atât de dificil precum pretinde dracul cel mic: „noi te punem într-o macara, într-o cutiuță, te mânăam cu macaraoa-acolo, suz la ea”. Apoi, treaba se face în stil „zis și făcut”. Proverbele subliniate au un efect contextual limitat și destul de slab; ele substituie, de fapt, probele simbolice pe care eroul plecat în căutarea soției le trece cu mari dificultăți.

La începutul aceluiași basm, întâlnim, însă, o expresie de rezonanță paremiologică incertă: împărăteasa rămâne însărcinată și „...a trecut termenu: o lună, iacă doo, iacă s-a făcut un an. – Măi, dar *iapă dă ie iapă și la un an to' naște*, dar aminteri femeia că țâne noo luni!” (II, p. 186).

Nu numai comparația cu efect parabolic, ci și structura sintactică a frazei subliniate ne apropie de proverb. Dar, și în acest

caz, efectul funcțional este limitat și slab; comparația folosită de împăratul nerăbdător înlocuiește o convenție epică tradițională: copilul plânge în pântecul mamei și refuză să se nască înainte de a i se făgădui împlinirea unei dorințe. Pentru contextul „basm”, această convenție epică este mai „expresivă” decât proverbul improvizat de povestitor. Acest context „funcțional” este superior formulei cu intenție paremiologică, iar plânsul prenatal reprezintă un „lexem” cultural de largă răspândire (aparține contextului „idiomatic” al basmului), organizat, de regulă, într-o structură relativ stabilă, care, în conexiune cu repertoriul de convenții ale textului de basm în întregul lui, are o rezonanță mai puternică. Substituirea lui prin „proverb” are un efect de actualizare; contrar modului normal de funcționare (sensul generalizator), aici proverbul reprezintă el însuși „experiența practică” la care este raportat sistemul general de semnificații al basmului.

(b) Într-un basm pe care Ovidiu Bârlea îl clasează în categoria fantasticului, dar care se situează la granița dintre fantastic și nuvelistic, un om sărac, slugă la boier, salvează de la moarte cinci animale pe care stăpânul intenționa să le taie și fugă cu ele în lume. Ajunge la curtea unui împărat și cere să fie supus unor probe grele („cele mai grele lucruri care sunt în lumi”). După isprăvile fantastice săvârșite (de cele cinci animale), împăratul îi propune eroului să se însoare cu fata lui: „Dă, înălțați-împărate! Fata dumnitali îi fată di-mpărat. Ieu îs om di sărac. *Nu să loz ești petic di sac*. Ieu aș gândi așe: cî să-m dai coroana mii să stăpânesc ieu țara, și ieu să-m ieu pi cini-oi vra ieu” (I, p. 205). „Aplicarea” acestui proverb la contextul narativ reprezintă în mai mare măsură „un act de creație”³⁰ și de înțelepciune decât în cazul examinat mai sus. În colecția Hințescu, sub forma *Cum e sacul, și peticul*, el se învecinează, din întâmplare (ordinea alfabetică), cu genericul (convențional) *Cum e sluga, și stăpânul*. Acesta delimitează o categorie posibilă de contexte funcționale (relația slugă-stăpân). Contextul generic al analogiei sac/ petic este, însă, mult mai larg, fiindcă, în aceeași ordine convențională, dar întâmplător potrivită ca univers semantic, sunt consemnate și proverbele: *Cum e sfântul, și tămâia; Cum e tingirea, și capacul; Cum e turcul, și pistolul; Cum e țara, și obiceiu* (Hințescu, 1985, p. 68).

La Anton Pann, îl regăsim într-un capitol care îl raportează la o altă categorie de contexte funcționale posibile: „Despre dragoste iarăși”, într-o succesiune și mai semnificativă, sub influența căreia structura lui sintactică se modifică:

„Dumnezeu nu sparge două case
Că
Își nemerește sacul petecul
Și
Vine rânced lângă muced.
Și
Își găsește tîngirea capacul.
Cine-i vede zice:
– Și ea, și el, amândoi,
Vai de ei! Două nevoi.
Și
Trăiesc împreună
Ca pâinea a bună.
Toți zic că:
Două muieri într-un loc
Nu trăiesc, se cert de foc.
Dar e vorbă:
Până nu ne potrivim,
Amândoi nu ne-ncusrim.
Căci
Prostul cu prost când trăiește,
Lesne se îngăduiește”.³¹

Dacă subsumăm toate aceste proverbe (inclusiv cele din colecția Hințescu) unui context generic unic, acesta ar putea fi definit prin afirmarea „potrivirii” în diferite tipuri de relații (de conviețuire, de caracter, de întovărășire, sociale, între om și obiectele care îi aparțin), cu sens mai mult negativ (rău cu rău; două nevoi, două muieri; rânced lângă muced; prost cu prost), mai rar pozitiv (bine cu bine; „trăiesc împreună / ca pâinea a bună”), dar de cele mai multe ori posibil bine / posibil rău (sfântul și tămâia, turcul și pistolul, țara și obiceiul), potrivire prin influență, determinată de caracterul unuia dintre cei doi termeni sau parteneri, sau negarea „potrivirii” („nepotrivirea”), fie direct

(ca în cazul supus analizei), fie prin refuzul relației („până nu ne potrivim, / ...nu ne-ncusrim”).

Nu putem estima global ce și cât din acest „univers semantic” trăia în memoria povestitorului și funcționa în conștiința lui, dar contextul funcțional (întregul basm povestit) conturează un câmp semnificativ destul de larg în interiorul acestui univers. Eroul povestirii, om sărac, are experiența amară a vieții de slugă; când ajunge la curtea împăratului și este primit „să servească la grajd”, el meditează cu amărăciune: „Stau și mă gândesc că iară-am untrat m’ereu la muncă mai d’ipart’i”. Sentimentul condiției de slugă este corelat *cu* și amplificat *de* aversiunea față de stăpân (boier, apoi împărat). De aceea, proverbul apare, în replica dată împăratului, ca negare a potrivirii: el refuză căsătoria propusă, pentru că om sărac (peticul) și fată de împărat (sacul) „nu să lozești” (lovește = potrivește) pentru conviețuire, dar cere coroana împărătească pentru a stăpâni țara, ca drept câștigat prin probele extraordinare pe care le trecuse. Ca împărat, el continuă să se comporte dominat de respectul pentru condiția „omului sărac”: caută „prin comună, în țara aceea la-mpăratu, o fată cari-o fost cei mai nacajătă” și se căsătorește cu ea, îi ajută „pi tăț oamin’ii năcăjăt” și până la urmă pune „la guvern miniștri, și ci-o trăbuit igzact ca cum o fost și iel, d’im pătura lui”.

Acest context semnificativ ar putea fi explicat mai în detaliu dacă am supune analizei toate textele culese de la același povestitor: Zoltan Gheorghe, 46 de ani. Unele indicii relevante reies, însă, din caracterizarea pe care i-o schițează culegătorul: foarte talentat povestitor, dramatizează situațiile, *știe să acomodeze detaliile realiste la locul potrivit, frecvente expresii încheiate în formule [s.n.]*. Acestea din urmă aparțin stilului formular tradițional, prin care am explicat de ce basmul, în povestire autentic folclorică, nu apelează de regulă la alte categorii de „izolări”. Povestitorul apropie, însă, una dintre aceste formule de structura specifică limbajului paremiologic („s-a făcut muntli șăs”).

În basmele înregistrate de la el, am mai identificat un proverb, utilizat în două contexte diferite:

– în *Cu busuioc Verde*, eroul, plecat în căutarea celor trei surori furate de zmeu, ajunge la prima dintre ele; sora se teme că va fi ucis de zmeu, cum s-a întâmplat cu cei doi frați mai mari: „Nu-i

nimică – zâce – la-să mor! C-o moarti sun dator la Dumnezău sfântu! Pentru voi și pentru frații mei, la-să mor și ieu” (I, p. 300);

– în *Viteazu de apă*, voinicul vrea să rupă o pană din pădurea de aramă, ca să arate acasă pe unde a umblat. Calul îl avertizează că, dacă rupe o pană, din el (din voinic) va ieși fum, iar din cal – foc. Voinicul răspunde: „Ce-a da Dumnezău! C-o moarte sun dator la Dumnezău! (I, p. 386).

Povestitorul are, deci, sentimentul destinului, dar interpretează (actualizează) în coordonatele acestui *context generic* actele de curaj ale eroilor săi, în împrejurări concrete care delimitează contexte funcționale diferite, reprezentând convenții epice de mare frecvență în basmul fantastic: recuperarea valorilor furate, obținerea unei probe pentru recunoașterea faptelor săvârșite. În aceste condiții, modelul „exemplar” (*Fiecare-i dator c-o moarte* – P.Gh., p. 21) este acomodat la contextul funcțional nu numai prin adaptarea structurii morfo-sintactice, ci și prin substituirea semnificativului generic (*fiecare*, în alte variante *tot omul...*) cu semnificativul individual (persoana I singular a verbului în structura dialogată: replica eroului). Prin adaptare morfologică la context, sentința este personalizată și riguros individualizată, pierzându-și practic funcția de metaforă generică și, deci, valoarea de expresie paremiologică, prin totală dizolvare în context. Ponderea acestui „sentiment” al destinului în gândirea povestitorului este marcată și prin apariția repetată a unor expresii de tipul „...că-i așa cum o dat Dumnezeu sfântu” sau „cum le-o lăsat Dumnezău sfântu” (ambele în *Drăgan Cenușă*, I, p. 209-210, 222), sau „cum a da Dumnezeu” (în *Cu Busuioc Verde*, I, p. 301), care stau și ele sub genericul *Ce ți-e scris / în frunte ți-e pus* (G.M., 1865).

(c) *Un copil alungat din casă* de mama vitregă, împreună cu sora lui, devine voinic-vânător. După ce își părăsește sora, care încercase să-l omoare la îndemnul iubitelui (dracul mascat în flăcău frumos), ajunge în satul (împărăția) în care șarpele cu nouă capete păzea fântâna, unica sursă de apă, cerându-și, periodic, jertfa de fată. Venise rândul fetei împăratului. Voinicul ucide șarpele și îi taie vârfulurile limbilor, ca probă de recunoaștere. Îi cere fetei să se întoarcă acasă și să-l aștepte trei ani (durata drumului dus-întors până la locul unde își părăsise sora, de care i se făcuse

dor, echivalentă cu durata cătăniei în tinerețea povestitorului). Împăratul n-o crede pe fată când îi spune că un voinic a ucis balaurul. Își trimite armata în recunoaștere; constatând adevărul, oștenii se tem că împăratul le va tăia capetele pentru că ei nu fuseseră în stare să ucidă șarpele. Hotărâsc să-i spună că ei au săvârșit această faptă eroică și iau drept dovadă cele nouă capete ale monstrului. Împăratul îi crede și, drept pedeapsă, hotărăște s-o mărite pe fata cea „mincinoasă” cu cel mai prăpădit țigan din împărăție. Când se împlinește sorocul (fata recusesse la subterfugii pentru a amâna nunta), voinicul se întoarce și cere să fie repus în drepturi. La pretenția oștenilor că ei au ucis șarpele, el îl întrebă pe împărat dacă cele șapte capete „au ceva în gură”. „Atunci un împărat bătrân: – *Nici-o pasăre fără limbă nu poa’ să trăiască!* Ia să cătăm noi, are limbili în gură?” (I, p. 194).

Nu am identificat propoziția subliniată ca proverb în colecțiile consultate, dar aluzia la *Toată pasărea pe limba ei piere* (Hințescu, 2740) este evidentă. În caracterizarea povestitorului (Iancu Duroi, 64 de ani), culegătorul notează: „...mare putere de interiorizare, se cufundă în lumea basmului și trăiește soarta personajelor, ritm larg în povestire, cu pauze în debitare, pare că s-ar gândi la alegerea cuvintelor, dar în realitate trăiește cu putere emoțiile sugerate de faptele povestite; *dese aluzii la contemporaneitate, mai ales la experiența lui grea*” (din război și din lagărul de prizonieri). Într-un alt basm, în contextul aceleiași convenții epice, care presupune subtextual o anumită tensiune dramatică, această „trăire” îl face pe povestitor să mediteze, transferând în frământările „textualizate” ale eroului elemente din propria sa experiență: „Ăii!... – s-o pus pe gânduri (după ce ucisese zmeoaica) – Ce-am făcu, n-am făcu bine. N-am cerut un zăpis în scris, nu nimic, iacă că i-am omorât! Cu ce dovadă o să mă dovedesc ieu, către frati-meu Haita-dân-Câmp, pă cum am răuși și-am omorât-o? Că ieu n-am în scris nimic! Nu mă crede. Ia să caut ieu colțu-ăla de piuă (vehicolul miraculos al zmeoaicei), ala ie bun, cunoscător, atâtea războaie câte-a trântit el cu ia, îl cunoaște, atuncea m-a crede c-am ajuns la împărăția iei, și-am omorât-o, și-i duc colțu ca izbândă, pă cum am omorât-o!” (II, p. 195, *Cu Cazarkina*).

În basmul supus analizei, aluzia la „experiența concretă” a povestitorului este substituită cu aluzia la „experiența

proverbului”, care implică și un context idiomatic semnificativ: în limbajul arhaic, inclusiv cărturăresc, limba = (și) semn de recunoaștere a unui grup etnic, apoi limba = popor (precum în Eminescu: „Un sultan dintre aceia ce domnesc peste vreo limbă”). Este ceea ce am putea numi o *parafrază proverbială*, utilizată pentru a scoate la „structura de suprafață” tensiunea dramatică pe care convenția epică (aici, context funcțional) o ține sub tăcere. Parafraza nu este folosită spontan; ea devine pentru stilul povestitorului un „elaborat”, pentru că o regăsim și într-o altă variantă a aceluiași basm, înregistrată de la același povestitor, în același moment critic („Orice pasăre trebuie să aibă limba-n gură” – I, p. 194-195). Și nu întâmplător aceluiași povestitor îi aparțin două dintre cazurile comentate pentru a proba „capacitatea de a construi enunțuri, în contexte genetice date”, după modele pe care limbajul paremiologic le oferă: *Bogatu întotdeauna-i mai dăștept ca ăl sărac; Și când moare omu, înghite un pahar cu vin.*

Ca și în cazul povestitorului Gheorghe Zoltan, Iancu Duroi are o anume predispoziție pentru formula paremiologică și capacitatea de a o utiliza în mod creator. În basmul supus analizei, mai identificăm un proverb cu trei ocurențe (la care se adaugă trei zicători). Înainte de a se prezenta la curtea împăratului, eroul trage *incognito* la o „mătușă”, pe care o roagă să meargă la fata împăratului să-i dea cerceii și inelul luate de la ea după uciderea balaurului. Bătrâna acceptă, spunându-i că tot trebuie să meargă să-i dea darul de nuntă: „...să-i duc și ieu ce am și ieu acasă, *dă la mine pușin, dă la Dumnezeu mai mult*, îi duc și ieu” (I, p. 188-189). Această expresie (atestată ca proverb în G.M., 3083) este repetată în momentul înmânării darului, ca formulă protocolară (I, p. 193); în același episod apare și într-o a doua variantă a aceluiași basm, înregistrată de la același povestitor (I, p. 192), deci utilizarea ei nu mai rămâne un act spontan.

(d) *Tehnica parafrizei proverbiale* o regăsim la povestitorul Vasile Șora (56 de ani, cel mai bun povestitor din sat, povestește cu dinamism, foarte dramatic), combinată cu o altă tehnică prin care proverbul este situat la granița cu ghicitoarea. Un împărat, plimbându-se cu sfetnicii („ștabii”) săi prin împărăție, întâlnește un moș căruia îi pune trei întrebări-șaradă și primește la ele răspunsuri „cifrate”, de asemenea în stil șaradă:

„Zăce:

– Departe-i departele?

– Hoo, domnu meu – zăce – până-ntră coarnele boilor! – spune bătrânu.

Zăce cătră iel:

– Târziu te-ai sculat.

– Hoo – zăce – i-a șaptea oară! /.../ de cân m-am sculat și m-am culcat și m-am sculat, iară m-am culcat și m-am sculat. Și i-a șaptea oară – zăce cătră iel bătrânu.

Zăce:

– Am tri berbeci, moșule: pute-i-ei mulge?

Zăce:

– Ascultă, domnule! – zăce. – Dacă-i strungașu bun, cine să deie-n strungă?” (II, p. 554-555).

Sfetnicii, sub amenințarea că li se vor tăia capetele dacă nu dezleagă întrebările și răspunsurile, cumpără secretul de la moș, dându-i fiecare câte o pungă cu galbeni:

(1) până unde vezi? – până în coarnele boilor (răspunsul este aparent denotativ, dar semnificația lui e mai subtilă; sunt bătrân, nu mai văd bine, „departe”);

(2) a avut copil numai cu a șaptea muiere (întrebarea și răspunsul conotate în același context idiomatic: *Cine se scoală de dimineață, departe ajunge*; moșul s-a „sculat” (s-a căsătorit) devreme, dar s-a căsătorit de șapte ori și numai a șaptea oară (târziu) a avut copil;

(3) berbecii de muls sunt sfetnicii, de la care moșul a luat pungile cu bani, deci „a muls berbecii” (răspunsul și întrebarea, conotate în același context, dar, de data aceasta, un context funcțional concret).

În triada întrebare-răspuns-decodare, răspunsurile încifrate au principalele caracteristici ale proverbelor parabolice (mai vag în cazul primului răspuns), contextele funcționale neverbalizate vizând situații existențiale ale interlocutorului: bătrân cu vederea slabă, un singur copil făcut la bătrânețe, încă prea mic pentru a ieși la arat, relația anecdotică cu sfetnicii împăratului. Această „tehnică” conversațională se pare că a cunoscut o circulație destul de largă în spațiul cultural românesc; o regăsim în poemul lui G. Coșbuc *Filozofii și plugarul*. O vom reîntâlni și în alt basm din antologia lui Ovidiu Bârlea (vezi mai jos).

În povestea lui Vasile Șora, lucrurile nu se opresc, însă, aici. Ca să se răzbune pe împărat, sfetnicii îi fură inelul. Un țigan se oferă să-i ghicească în 40 de zile cine a furat inelul, cerând pe zi o găscă grasă, o pită și o halbă de vin. La ocările îngrijorate ale nevastei, țiganul răspunde: „Fii tu proastă! Că dacă' patruzăj de ai flămânz și vai de zilele noastre, mai bine patruzăj de zile sătului, ș-apă omoară-ne apoi” (II, p. 558).

De data aceasta nu mai este parafrazat aspectul parabolic, ci modelul semantic și sintactic al unor proverbe de tipul: *Decât o săptămână vrabie, / Mai bine o zi șoim* (Hințescu, 894) sau *Decât toată vara cioară, / Mai bine-o zi șoim în vară* (Hințescu, 905) și altele de acest fel, toate sub genericul *Decât o mie de ani răi, mai bine unul bun* (G.M., 3001). Termenii parabolici ai proverbului sunt substituiți, în parafrază, cu termenii proprii ai contextului funcțional. Este și acesta un caz de infuzie totală a expresiei paremiologice în context. Sfetnicii (de data aceasta, patruzeci) se duc pe rând la țigan cu cele cerute. La fiecare vizită, țiganul le adresează cuvinte pe care ei, deja pățiți, le interpretează ca aluzii. Temându-se să nu fie dezvăluit, aceștia îi cer țiganului să-i salveze (sunt „mulși” din nou) și sunt sfătuiți să bage inelul pe gâtul cățelului împăratului.

Mai departe, vrând să se convingă dacă țiganul este într-adevăr ghicitor, sfetnicii ascund o vulpe în sac și îl întreabă ce-i. Crezând că i s-a înfundat și referindu-se la păcălelile de până atunci (gâștele și rațele mâncate), țiganul spune: „Bată-te, bată norocu / ... / cât umblaș, cât nu umblaș, pân coteță și p-âne fusăși, pân streșinile oameniloru, multe găini și rațe mâncaș, da ca acuma în sac nu umblaș” (II, p. 560-561).

Parafraza proverbială, după modele de genul: *Vulpea, cât e de vicleană, și de multe ori cade în cursă cu toate picioarele ei* (Hințescu, 3035), este țesută în context prin semnificații și aluzii multiple: locutorul gândește propria lui situație ca o încercătură în care e pe cale să „i se înfunde”, mizează totuși pe efectul aluziei și pe credulitatea naivă a interlocutorilor, de aceea nu dezvăluie „parabola” devenită obiect (vulpea în sac), dar interlocutorii amplifică aluzia, transformând „încercarea” (locutorului) în certitudine (sunt din nou păcăliți) și îl eliberează pe țigan de constrângeri și temeri. În această complexă „țesătură”, eroul

narațiunii parafrazează, de fapt, nu unul, ci mai multe dintre proverbele despre șiretenia și tertipurile vulpii, care includ aluzii la *umblat, coteș, găini și rațe mâncate*, cu deznodământul fatal, pe care uneori sau de multe ori îl evită: *Vulpea bătrână nu cade în cursă* (v. G.M., 8102-8116). Contextul funcțional (epic) este el însuși astfel construit, încât să facă posibilă parafraza proverbială (vulpea ascunsă de sfetnici în sac).

Într-un singur basm (7^{1/2} pagini de text), clasat de Ovidiu Bârlea la „nuvelistice”, povestitorul jonglează, sub presiunea contextelor create de el însuși, cu parafraze proverbiale, puse exclusiv pe seama personajelor sale, a căror înțelepciune, respectiv șiretenie contrastează cu nepriceperea și credulitatea sfetnicilor (celor ce dau sfaturi). Este semnificativ faptul că și în cazul lui s-a atestat capacitatea de a construi enunțuri după modelele limbajului proverbial („Să faci o sută de buboi... să gată iei odată”).

(e) *Tehnica parafrazei paremiologice* în triada întrebare – răspuns – dezlegare o mai întâlnim într-un basm nuvelistic despre un tânăr care se plânge că a făcut armata și nu a apucat să-l vadă pe rege. Pleacă din sat cu scopul de a-și îndeplini această dorință. Când ajunge la intrarea palatului, portarul (ușierul) îi cere jumătate din ce-i va da regele. Tânărul îi cere regelui să-i dea două palme. Îi dă și el ușierului o palmă. Tras la socoteală de rege, răspunde: „Maiestate... Așa sunt ăștia, lingușitorii ăștia... Că, cîn m-o băgat înăuntru, mi-a zis să-i dau pă jumătate... pă jumătate i-am dat, că mi-ai dat două palme, i-am dat și lui una... Dă l-am săturat și pă iel... ăștia dă linge blidili p-aici pă la... ușa dumitale... așa-i trebuie...” Regele, văzându-l isteț, îi pune trei întrebări-șaradă, la care primește răspuns (rezumat):

- „– Mult ie dă la răsărit pân la apus?
- Cale de o zi... dimineața răsare soarele și seara apune.
- ...d-aici până pă lumea aialaltă ie mult?
- ...mult... cine-o plecat nu s-o mai întors îndărăt niciodată.
- Dă la pământ pân la cer, tu știi cât ie?
- ...nu ie mult așa... c-acu innorează, ș-acu plouă. Nu-nnorează az, să plouă poimâini...” (II, p. 578).

Regele îi cere să nu spună nimănui cele trei întrebări și răspunsuri, dar Nicolae, eroul acestor întâmplări, le vinde colonelului, maiorului, căpitanului și majurului din regimentul în care făcuse el armata, cerând câte cinci galbeni de la fiecare. La reproșul regelui, eroul răspunde tot printr-o parafrază proverbială de tip parabolic, în genul celei pe care am cercetat-o în exemplul anterior: „O vinit la mine trei găște. Patru le-am jumulit și de pene, și de fulji, și le-am dat drumu...” (II, p. 580).

„Cale de-o zi”, din primul răspuns, este o expresie frecventă în limbajul rural tradițional pentru a măsura distanța (drumul) prin timp, dar dimensiunile ei sunt relativizate, pentru că *De la răsărit la asfințit de soare, se schimbă, se întoarce timpul de nu-l mai cunoști* (G.M., 3087). În contextul povestirii, eroul pare să facă aluzie la această „întoarcere a timpului”, raportând-o, însă, la evenimente concrete. El trăiește câteva zile bogate în evenimente neașteptate și are prilejul să se răzbune, într-o singură zi, pe tot ce-i făcuseră majurul și ceilalți trei gradați în trei ani de armată.

Sentimentul veșniciei, exprimat prin substituirea lui „mult” cu „niciodată” în al doilea răspuns, domină proverbele despre viață și moarte (v. Gh.P., p. 17-22), culminând cu *Mortul de la groapă nu se mai întoarce*, fiind contextualizat generic și în interpretarea mitică a morții ca „mare călătorie”.

În schimb, relația cauzală nor/ploaie, generalizată în al treilea răspuns, nu este în acord cu multitudinea credințelor despre starea vremii, multe dintre ele devenite sau consemnate în colecții ca proverbe, pentru că, deși cântatul de seară al cocoșilor prevestește ploaie și nor (Zanne, 1681), un alt proverb spune că *Vântul adună norii și tot vântul îi risipește* (G.M., 7982), deci nu orice nor aduce ploaie. Înțelepciunea interlocutorului este în acest context trădată.

(f) *Un mod special de utilizare a proverbelor în context narativ* îl reprezintă povestirile despre un personaj care cumpără trei sfaturi de la un bătrân și le verifică, cu sau fără folos, în practică (caz semnalat și comentat în *Texte dialectale. Muntenia*). Un copil orfan câștigă trei galbeni muncind un an la un gospodar și pleacă „în lume”. Pe drum, întâlnește un unchieș (moș), care nu-i răspunde la bună-ziua pentru că vorba lui e scumpă: „Io dacă spui o vorbă la cineva, trebe să-m dea un galben”. Copilul dă cei trei galbeni câștigați pe trei vorbe:

„Câte zile-i avea tu,
vita ta pă mâna altuia să n-o dai,
nevasta pă credință să n-o iei,
scretu tău să nu ți-l știe nimenea”.

Băiatul omoară un turc și-i ia calul, hainele și banii (bani mulți). Se reîntoarce la stăpân și, când îi vine vremea, se însoară, stăpânul fiindu-i naș. Încalcă deliberat primele două sfaturi pentru a le verifica, împrumutându-i nașului iapa și trimițându-și nevasta singură la o nuntă, cu pruncul după ea. Încălcarea sfaturilor se dovedește a fi foarte păgubitoare, putând aduce nenorociri pe care eroul le evită, însă, urmărindu-i în ascuns pe răufăcători (nașul, nevasta și soacra). Dezvăluind cu probe minciuna prin care nașul își ascunsese lăcomia, apoi necredința femeii, îi pedepsește pe răufăcători bătându-i zdravăn și alungându-i din casă. Pentru el, situația se redresează complet datorită respectării celui de-al treilea sfat (II, p. 534-553).

Într-o variantă înregistrată de la același povestitor (Gh.M. Rădoiaș, excelent povestitor de snoave, mare putere de actualizare, raportare permanentă la întâmplările din viața obișnuită), cele trei sfaturi sunt repetate în final, pentru a li se confirma vechimea, înțelepciunea și permanenta actualitate: „Și de-atuncea a rămas povestea: câte zile-i avea, să nu iei... nevasta pă credință, câte zile-i avea, să nu-z dai vita pă mâna altuia, și câte zile-i avea, scretul tău să nu-l știe nimenea” (II, p. 552-553).

Statutul paremiologic al celor trei sfaturi (proverbe imperative, cu caracter normativ) nu mai trebuie testat prin înregistrarea lor în colecții, pentru că este confirmat de contextul narativ însuși: vorbe din bătrâni, evaluate în galbeni (vag context genetic), adevărate de experiența practică.

În *Folclor din Dâmbovița*:

(a) *O fată de împărat*, alungată de acasă în urma unei calomnii, după trei ani de supraviețuire în „Pădurea Neagră”, se *sălbăticește*. O găsește feciorul unui alt împărat, plecat la vânatoare însoțit de cei nouă vânători ai lui. Reacția unuia dintre vânători către feciorul de împărat: „Ia uite ce este înaintea noastră. O fată sălbatică! O 'mpușcăm?” Dar feciorul de împărat, văzând că era

frumoasă-foc, se hotărăște să se căsătorească cu ea. Calificativul „sălbatică”, atribuit fetei, este reluat imediat în comentariul povestitorului și explicat: „Și ia cum să sălbăticească da oameni... ședeau mai mult sfiită rău”.

După ce naște un copil cu totul și cu totul de aur, plictisită de prea mult stat în casă, tânăra soție îi cere soțului ei să o scoată la plimbare. Bărbatul însă nu are timp de plimbare și o trimite numai pe ea, în tovărășia celor nouă vânători ai lui. Aceștia, poftind la frumusețea ei, o duc tot în Pădurea Neagră și, când vor s-o ucidă, pentru că refuză să se culce cu ei, după ce-i uciseseră întâi copilul, ea se face nevăzută în spatele copilului. Un vânător reacționează uimit: „Ei, n-am știut cu cine am intrat noi în cârd. N-a mințit cine a zis că cu sălbatecu din pădure niciodată să nu te pui”.

Expresia este reluată sub formă interogativă (zicătoare) în explicații pe care vânătorii le dau feciorului de împărat când acesta întreabă unde îi sunt soția și copilul: „Ei, împărate! Te pui cu omu sălbatec din pădure? Când a-nceput să cunoască ea locurile pă unde am dus-o noi în pădure, cine-a mai văzut-o?”

Este reluată apoi și în finalul basmului, repovestit de fată, în dublu context. Unul dintre vânători, după ce fata se face nevăzută, îi reproșează celui care avusese inițiativa: „Bă, ai văzut /.../ ce-ai făcut? Te pui cu omu sălbatic? /.../. Când a ajuns înapoi la-mpărăția ei, întreabă împăratu da doamna lui și de copil, atuncea-i povestește: «Ei, împărate, te pui cu omu sălbatic din pădure? Când am început s-o ducem noi și-a cunoscut drumurile pă unde-am dus-o, ia-o dacă mai ai de unde! C-a pierit din fața noastră cu totu»” (p. 36-55).

În prima formulare, expresia subliniată este introdusă conștient în context ca proverb a cărui valoare de adevăr este reconfirmată prin experiența concretă (pășania) a celor nouă vânători („n-a mințit cine a zis că...”), fiind, însă, anticipată de insistența cu care fetei i se atribuie calitatea de „sălbatică”. Sub presiunea contextului, varianta generică identificată în colecții (*Cu nebunul nu glumi* – P.Gh., p. 398; *Cu nebunul nu-ți pui nici în clin, nici în mână* – Hîntescu, p. 767) se particularizează, fără să devină, însă, parabolică, datorită statutului ambiguu al referentului (fată de împărat – sălbatic din pădure).

Corelată cu stilul formular al basmului și cu structura discursului epic, proverbul, relativ improvizat prin adecvare, ar

consona cu povețele pe care uneori eroul le primește, înainte de a porni la drum, de a evita tovărășia oamenilor „însemnați” (omul spân, omul roș), pentru că *Omul rău, ca toți să-l vază, / Dumnezeu îl însemnează*.³² O asemenea povață îi este adresată și lui Harap-Alb după ce, depășind probele la care este supus, se dovedește apt pentru îndeplinirea unei misiuni eroice: „...ține minte sfatul ce-ți dau: în călătoria ta /.../ să te ferești de omul roș, iară mai ales de cel spân, cât îi puté; să n-ai de-a face cu dânșii, căci sunt foarte șugubeți”.³³

Așa cum este formulat de bătrânul împărat, sfatul are o certă valoare de expresie paremiologică, ușor parafrază și motivată în microcontext („căci...”). În structura narativă a basmului, el este investit, însă, cu o funcție epică, similară cu interdicțiile mai categorice a căror încălcare declanșează conflictul nucleic al unui număr mare de basme. În textul pe care îl analizăm, funcția paremiologică a „poveței” o prevalează pe cea epică: sfatul nu mai este formulat ca „prevenire”, de nerespectarea căreia depinde cursul acțiunii, ci într-un moment de surpriză, venind de undeva din afara textului (acel „cineva” care „bine a zis” nu este actant al narațiunii). Prin subiect și semnificație, expresia, utilizată în mod conștient ca proverb, se detașează și de contextul interdicției ca funcție a basmului fantastic, dar și de semnificația proverbelor despre „nebun”. „Omul sălbatic din pădure” ne trimite mai degrabă spre „fata sălbatică” din baladele fantastico-mitologice despre Gruia lui Novac sau Iovan Iorgovan, fată a muntelui, a pădurii sau a luncii, crescută într-un spațiu interzis sau inaccesibil eroului pământean, cu care eroul se luptă și este de regulă învins. Această fată poartă în multe variante însemnele purității, conflictul fiind generat de atentatul, uneori simbolic, la pudoarea feciorelnică. Acest „context cultural” este valorizat de povestitor numai prin elementele direct conectabile cu narațiunea pe care o spune (contextul funcțional): eroina acestei narațiuni nu este o „fată sălbatică” prin origine, ci capătă acest atribut în urma izgonirii și izolării ei în spațiul „sălbatic” al pădurii, datorită falsei nerecunoașteri a „purității” ei.

(b) *Un basm nuvelistic* despre ursită, înregistrat de la o povestitoare cu vădită preferință pentru un stil expresiv bogat, care îmbină expresia tradițională (stereotipă) cu expresia spontană (creată *ad-hoc*), devine un context predilect pentru performarea

limbajului paremiologic. În cele nouă basme înregistrate de la această povestitoare (Vasilica Samfir, 79 de pagini de text), am identificat două proverbe și șapte zicători, concentrate, cu o singură excepție, într-o scurtă narațiune intitulată *Ursita* (5 pagini de text):

„O fost odată-ntr-un sat o păreche dă oameni tare cumsecade. În câțiva ani dă când să luaseră, n-avuseseră aproape dăloc parte dă bucurii, *vorba din bătrâni: necazurile nu cad pă pietre* [le mureau copiii la scurt timp după naștere]. Acu' femeia aștepta ceasu' binecuvântat să-l nască pe al patrulea, dar *n-o țânea pământu' dă frică* [...] Trei zile și trei nopți moașa nu să mișcase dă lângă biata femeie, care sta pierită să nu mai pățească iar ce mai pățise. Și fiindcă *mai fusese mușcată de șarpe*, își trimise bărbatu' la popă să-l roage să stea zilili astea numa în genunchi în biserică și să se roage pentru sănătatea ălui dă va veni /.../; în cea dă a treia noapte, îi abātu femeii să nască. Era o noapte neagră ca funinginea și urla pustia dă *ți se făcea păru măciucă*”.

După ce se naște, copilului i se ursește că va trăi cât tăciunele din sobă; părinții iau tăciunele și îl păstrează cu grijă într-o basma:

„Copilu creștea *văzând cu ochii*, frumos, amic, dăștept – vorba aceea: alam dă părinți care l-au făcut. Când îi veni vremea, își găsi o fată pă potriua lui și-și înjghebară o gospodărie *ca un pahar*, gard în gard cu casa părintească. Ba le dădu Dumnezeu și doi fluturi de copii, un băiat și-o fată, cum stă bine unei gospodării întemeiate. Ei, dar *soarili – că e soare și tot nu scapă dă nori și dă furtună* – da' ei? Nici lor nu le-a fost bucuria deplină. Într-o zi, cade bolnavă femeia, uite-așa dăn enin. Nu boli mult, da sâmți ea că *i se scurtează funia la par*. Bărbate, ai grijă dă tăciune”.

Când, printr-o întâmplare banală, tăciunele se stinge și e aruncat la gunoi, bărbatul, care aducea lemne de la pădure, este găsit mort în căruță: „I se-mplinise bietului om ursita” (p. 248-252).

Predilecția pentru stilul expresiv este evidentă în fragmentele citate, ca și înclinația spre meditație, mai ales în enunțul ce încheie povestirea.

Ambele formule paremiologice identificate pe parcursul narațiunii – „necazurile nu cad pă pietre” și „soarili că e soare și tot nu scapă dă nori și dă furtună” – se înscriu în contextul generic

al proverbelor despre soartă, noroc și ursită, cu toate rezonanțele lui în basm, legendă și cântecul liric. Prima este înregistrată în colecții în forme cu subiect variabil, care trimit la alte contexte generice (*Blestemul nu cade niciodată pe pietre* – G.M., 1449). Adaptat semantic la contextul concret („necazurile” în loc de „blestemul”), proverbul încheie o secvență introductivă a narațiunii, care se înscrie și ea în paradigma „om fără noroc”, în care „om necăjit”, „om lovit de necazuri” reprezintă variante sinonimice, generalizând polul negativ al unui destin marcat dramatic de contrastul dintre reușită („oameni tare cumsecade, căsătoriți”) și eșec („n-avuseseră dăloc parte dă bucurii”). Acest conflict domină întreaga narațiune, nu numai prin natura întâmplărilor povestite (un destin reușit întrerupt brutal de împlinirea ursitei), ci și la nivel stilistic. Al doilea proverb (variantă la *Soarele că e soare și nu poate încălzi toată lumea* – G.M., 6829), situat la granița dintre două serii relativ distincte de secvențe narative, semnalează începutul declinului într-o viață până atunci în plină ascensiune. Varianta reconstruită practic de povestitoare, sub presiunea contextului funcțional, reprezintă un caz semnificativ de conversiune simbolică: declinul destinului nu rămâne proiectat asupra lumii, ca în varianta-model („nu poate încălzi toată lumea”), ci este reproiectat simbolic asupra astrului însuși („nu scapă dă nori și dă furtună”). Stilistic, reușita este marcată prin metafore create în context („gospodărie ca un pahar”, „doi fluturi de copii”), în timp ce declinul, sau teama de declin, prin expresii consacrate (zicători): „i se scurtează funia la par”, „ți se făcea păru' măciucă”, „mai fusese o dată mușcată de șarpe”.

4. Analizele de caz efectuate pe texte orale de diferite tipuri conduc la constatări care infirmă sau corectează, cel puțin în parte, ipoteze și interpretări fundamentate mai mult pe intuiție sau pe deducții operate prin considerarea proverbelor ca atare, fără o investigare a relațiilor ce se instituie când sunt utilizate în acte concrete de comunicare. Orice vorbitor cu un anumit nivel de cunoaștere a limbajului paremiologic are competența potențială de a-l utiliza; cercetătorul, în tentativa de a trece de la simpla cunoaștere la înțelegerea resorturilor acestui limbaj, a rațiunii lui de a fi și a modului lui de funcționare, evaluează, de multe ori, un

model propriu de conexare și semnificare a expresiei paremiologice la acte de comunicare posibile.

În actele concrete de comunicare, utilizarea unui proverb și efectul produs reprezintă, pentru fiecare caz în parte, o experiență (și o strategie) comunicațională particularizată, atât prin selecția operată de locutor, cât și prin dirijarea semnificației și efectului perlocuționar scontat. Un vorbitor abilitat în limbajul paremiologic dispune de mai multă libertate în manevrarea unui proverb (sau zicători) decât în manevrarea unui cuvânt. Această libertate este limitată, în primul rând, prin statusuri de ordin individual: achiziția proprie a vorbitorului, nivelul lui cultural, capacitatea de înțelegere și propria experiență de viață.

Contextul funcțional proverbial poate fi de dimensiuni variabile, de la contextul imediat până la dimensiunile unui întreg discurs (text), el însuși de dimensiuni diferite, sau chiar cu implicații extratextuale sau reflexe într-o pluralitate de texte. De la caz la caz, proverbul poate corespunde uneia sau mai multor situații semnalate în context.

Tipurile de contexte funcționale identificate în corpusurile de texte supuse selectiv analizei nu favorizează ideea premeditată că proverbele s-ar alinia preferențial enunțurilor (discursurilor) aparținând „stilului artistic” al limbajului popular. O tipologie a contextelor funcționale, pe un corpus relativ delimitat, nu poate fi operată decât pe eșantioane cu caracteristici proprii și comportă un grad accentuat de aproximație, deoarece:

a) antologiile de texte dialectale (singurele care ar permite o asemenea tipologie) sunt alcătuite pe criterii diferite în ceea ce privește selecția tipurilor de texte, în funcție de cerințele propuse subiecților;

b) nu se poate vorbi, în aceste antologii, de o reprezentare proporțională a diferitelor tipuri de texte, în raport cu care să se poată aprecia frecvențe diferite ale utilizării expresiilor de tip proverbial, determinate de caracterul fiecărui tip de text;

c) dimensiunile textelor înregistrate/transcrise sunt trasate artificial, actul verbal concret fiind declanșat experimental, și nu de o cerință reală de comunicare (acest caracter experimental are implicații și asupra calității textului comunicat).

Aceste dezavantaje nu exclud, totuși, posibilitatea unor constatări și aprecieri pertinente în ceea ce privește categoriile de

mesaje orale care favorizează, în grade diferite, opțiuni pentru utilizarea limbajului proverbial (luând în considerație și zicătorile):

– în *Graiul nostru*:

- povestiri – memorat, amintiri – 21 ocurențe;
- relatări (aprecieri) despre viața socială – 12 ocurențe;
- relatare istorică – 4 ocurențe;
- relatare etnografică – 2 ocurențe;
- text folcloric (basm, povestire, snoavă) – 16 ocurențe;

– în *Texte dialectale. Muntenia* (vol. I, II):

- relatare autobiografică – 31 ocurențe;
- relatare autobiografică cu caracter de întâmplare – 10 ocurențe;
- relatare de întâmplări trăite (nu cu sens autobiografic) – 10 ocurențe;
- relatare etnografică (obiceiuri, munci, ocupații) – 22 ocurențe;
- activitate cotidiană (ce ai făcut ieri și azi) – 2 ocurențe;
- basm, poveste – 3 ocurențe.

Se poate observa că primul loc, în această foarte aproximativă statistică, îl ocupă relatările autobiografice (amintirile), care se referă la durate mai lungi din viața subiectului, consemnând acumulări de experiență; în schimb, în relatările care se referă la întâmplări izolate, dar tot cu semnificație autobiografică, ponderea limbajului proverbial este mai scăzută. La polul opus, se situează, însă, relatările despre viața cotidiană, privind comportamentul de rutină, chiar dacă diferit de la o zi la alta, care nu solicită în vreun fel interesul conversațional al locutorului; sunt succesiuni de acte cu semnificație pentru un schimb de informații: (*ieri*) „Auleo, ce să fac? / am săpa nește varză / ... / am scâldat fata / am spălat rochițele...; az? tot așa / măturai bătătura că fag găștele gâniiet // Scăldai fata / îi spălai tot așa rochițele...” (T.D.M., I, p. 189). Sentimentul subiectului că nu are nimic de spus este uneori servit interlocutorului ostentativ, stereotipia vieții cotidiene consonând perfect cu stereotipia expresiei: „Și azi? / mai pune furceriu la log / mai pune sapa / mai fă p-aea / mai fă p-ailaltă / ... / câte uomăniești! / ...fără fhir / nu mai știu” (T.D.M., I, p. 468).

Nu am insistat fără motiv asupra acestei categorii de texte, practic inerte la limbajul proverbial; în actele de comunicare provocate prin stimuli exteriori sistemului de situații care angajează, de regulă, schimbul firesc de mesaje, ele au caracterul cel mai artificial. Insul rural are o înclinație firească pentru a povesti (sau relata) întâmplări din viața lui, unele mai vechi (amintiri), altele mai recente, de a povesti evenimente mai deosebite la care a asistat sau despre care a aflat; îi place să vorbească, în general, despre lucruri și fapte care prezintă un anumit interes, au un tâlc ce trebuie scos în relief, îl afectează sentimental sau moral. E mai puțin obișnuit, sau poate cu totul neobișnuit, să dea un „raport” despre ce a făcut „ieri și azi” sau să ceară, prin întrebări, informații de acest gen. Nici protocolarul „Ce mai faci?”, care urmează sau substituie o formulă de salut, nu este obișnuit în comunicarea rurală curentă; când două persoane se întâlnesc, cererile de informație au de regulă o țintă concretă, determinată de un interes anume sau de curiozitate (de exemplu: „Ce mai faci, Moromete? Ai terminat, mă, de săpă?” – *Moromeții*, 1955, p. 8; „Bună dimineața, mătușe! – Bună dimineața, maică! Ei! Ce, ai făcut ceva?” – T.D.M., II, p. 349).

De aici se poate trage o concluzie destul de clară asupra situațiilor de comunicare care favorizează sau nu utilizarea limbajului proverbial, în funcție nu numai de natura mesajului, ci și de poziția și atitudinea interlocutorilor. S-ar putea afirma că anumite categorii de acte concrete de comunicare (de felul celor menționate în statistica aproximativă) creează contextele funcționale potențiale pentru utilizarea unor expresii paremiologice, în timp ce altele, nu. Este interesant de menționat, în acest sens, și faptul că contextele „vidate de proverb” (despre care am vorbit) sunt reprezentate substanțial tot de relatările cu caracter autobiografic, cele mai favorabile, deci, efectului proverbial (în T.D.M., 19, față de 4 în relatări etnografice și cu totul sporadic sau absente în alte tipuri de texte). Apariția sporadică sau absența acestui fenomen evidențiază și ea tipuri de mesaje (altele decât cele pur artificiale) lipsite de o înclinație potențială față de expresii sentențioase sau parabolice.

Afinitatea potențială nu reprezintă, însă, factorul determinant în performarea efectului proverbial, rolul hotărâtor revenindu-i

individului abilitat în acest sens. De la majoritatea covârșitoare a subiecților chestionați în T.D.M. (peste 500), s-au înregistrat tipuri de texte pe care le-am considerat apte potențial pentru asimilare de expresii paremiologice, dar numai 50 dintre ei au recurs selectiv la acest procedeu. Același lucru se poate observa și în ceea ce privește nivelul de expresivitate a discursului, înclinația spre „povestire” și „limbaj colorat” devenind manifestă la un număr mult mai restrâns de subiecți față de cei care doar „relatează” evenimentele sau întâmplările, chiar și atunci când reproduc basme sau alte categorii de proză orală.

Nu numai performanța paremiologică în sine, ci și (chiar mai ales) asimilarea aspectelor contextuale generice depind în primul rând de locutor, dar și de interlocutor. Opinia că „vorbitorul unei limbi nu este liber să folosească într-un anumit moment al enunțării orice proverb sau orice expresie fixă din depozitul memoriei sale”³⁴ este imprecisă și irelevantă pentru evaluarea posibilităților de selecție care-i permit emițătorului un grad mai mare sau mai restrâns de libertate. Într-un context ca: „Oasele mele s-au dedat cu munca, nu să vaită, nu să supără că le pui” [T.D.M., b]*, apelul la varianta-proverb „Căruța nu mai scârțâie dacă ie unsă mai dânc timp” pare surprinzătoare. În majoritatea colecțiilor, variante ale acestei expresii sunt clasate sub titlul „Despre legi, judecăți, ocârmuitori, strâmbătăți și dreptate” (*Judecătorul e ca osia de car: cum o ungi, nu mai scârțâie* – Gh.P., p. 346). În *Povestea vorbii*, întâlnim două variante în relație de subordonare, sub titlul „Despre pricini și judecăți”: „Dacă vrei să nu scârțâie carul, unge osia, / Că, / Dacă o ungi, merge mai bine”.³⁵

Acest câmp semnificativ este atât de înrădăcinat în tradiție și în uzul curent, încât în *Dicționarul Explicativ al Limbii Române*, expresia „a unge osia să nu mai scârțâie (carul)” este definită prin „a mitui”. În cazul analizat, vorbitoarea utilizează, însă, acest proverb într-un context care îl îndepărtează substanțial de semnificația lui curentă, conferindu-i valoare pozitivă și subsumându-l unui context generic cu totul diferit, integrându-l, deci, într-o paradigmă paremiologică la fel de puternic distanțată de cea implicată de sensul curent:

* Între paranteze drepte [...] sunt indicate pozițiile la care au fost analizate, în paginile anterioare, cazurile de referință.

Cu vremea toate se fac bune (Gh.P., p. 223);
Nădușala scoate boala (*ibidem*, p. 260);
Lucrul face sănătate, / Trândăvia tot păcate (*ibidem*, p. 273);
Cheia umblată nu se ruginește (*ibidem*, p. 273) etc.,

față de:

Legea înainte, șireții după ea (Gh.P., p. 346);
Judecătorul mânăncă miezul și împričinații coaja nucii (*ibidem*);
Prieteșugul judecătorului e pe genunchi, ca al turcului (*ibidem*);
Asta-i cumpăna, săraca (*ibidem*); *Judecata-i cu nasul de ceară*
(Gh.P., p. 317),

etc. (pentru sensul curent, negativ, al proverbului în discuție).

Se produce astfel o veritabilă conversiune semantică, determinată, foarte probabil, de anumite conotații ale verbului „a scârțâi”, care trimit la sensul de boală (în *DEX*, e indicat, ca sens conotativ, „a nu se simți bine, a o duce rău cu sănătatea”).

Fenomenul de conversiune semantică a proverbelor, în actele concrete de comunicare, pare să fie destul de frecvent, de vreme ce l-am întâlnit destul de des în puținele cazuri analizate (*Capul ce se pleacă sabia nu-l taie* [G.N., k]; *Sângele apă nu se face* [G.N., m]; *A dat cînstea pe rușine* [G.N., k]; „*Ăști de azi nu te bate cu bățu, da te frige cu fapta*” [G.N., d]). Situațiile menționate semnaleză utilizarea proverbelor respective în contexte funcționale cu totul „netradiționale” față de uzul curent sau față de semnificațiile indicate în colecții, contexte care inversează valorile etice statuate prin consens colectiv. În asemenea situații, contextul funcțional deturneză sensul statuat al proverbului, remodelându-l în raport cu statutul, comportamentul și intențiile locutorului în contextul relațiilor lui cu interlocutorul. Proverbele despre femeia nebătuată se referă, de regulă, la situații în care bărbatul este victima, iar femeia – agentul nociv. Când un astfel de proverb este rostit de un bărbat bețiv la adresa nevastei care îl muștră [G.N., m], rolurile se inversează, efectul perlocuționar fiind determinat tocmai de această inversare a rolurilor.

În mod similar pot fi identificate și fenomene de conversiune simbolică, cu efecte semantice în chiar interiorul enunțului proverbial, atunci când enunțiatorul îi schimbă termenii consacrați, sub presiunea contextului funcțional:

„Necazurile nu cad pă pietri” [F.D., b], în loc de *Blestemul nu cade niciodată pe pietre* [G.M., 1449];

„...Soarâli că e soare și tot nu scapă dă nori și dă furtună” [F.D., b], în loc de *Soarele că e soare și nu poate încălzi pe toată lumea* [G.M., 6829].

Situații poziționale speciale apar în narațiunile în care proverbele (sau enunțuri de tip proverbial) sunt formulate, în poziție inițială, ca sfaturi pe care un bătrân le comunică unui locutor tânăr, confirmate prin experiențe individuale sau experimente provocate intenționat și reformulate, cu sens concludiv, în poziție finală [G.N., comentariul final, p. 192-193; A.P.P.E., f – tânărul care cumpără trei sfaturi de la un bătrân], sau în triada întrebare – răspuns – decodare, ca tehnică conversațională intenționat ambiguă, în care primii doi termeni apar în poziție inițială, sub formă de întrebare-șaradă (ghicitoare) – răspuns-șaradă, puternic ambiguizată, iar răspunsul, ca dezambiguizare totală, în poziție finală [A.P.P.E., d, e].

Sunt semnalate și situații în care contextul funcțional este astfel elaborat, încât să favorizeze utilizarea unui anumit proverb, potențându-i efectul perlocuționar. În povestea despre ghicitorul pretins, termenii proverbului referitor la vulpea prinsă în capcană [A.P.P.E., d] sunt anticipați în context ostentativ, prin aluzii repetate la șiretenia, abilitatea și tertipurile protagonistului. Intenția anticipării nu aparține, însă, locutorului textual, care nu face altceva decât să-și asume riscul, să spere și să reacționeze spontan, aproape inconștient, în momentele-cheie, ci „autorului” care a elaborat textul, povestitorul și, mai ales, Emițătorul-Tradiție. În mod similar poate fi interpretată și expresia de rezonanță proverbială despre omul sălbatic din pădure, cu care nu trebuie să te pui, din basmul despre fata de împărat alungată în pădure și devenită „fată sălbatică” [*Folclor din Dâmbovița*, a].

Multe dintre cazurile analizate pun sub semnul întrebării sau, cel puțin, relativizează definirea proverbelor ca „formule fixe”. Stabilitatea enunțului paremiologic poate fi considerată, ca factor definitoriu, numai la nivelul codului virtual și este consacrată, prin efect exterior uzului concret, în colecții și dicționare, din rațiuni de ordin metodologic. Dacă se poate afirma, cu un anumit grad de certitudine, că stilul proverbului reclamă similitudini cu stilul

contextului funcțional, reversul acestei afirmații este și el îndreptățit: stilul contextului funcțional reclamă similitudini *cu* și exercită presiuni *asupra* stilului și structurii proverbului, aspectul topic fiind cel mai afectat. Vorbitorii abilitați în utilizarea limbajului paremiologic își permit o mare libertate în mânăuirea proverbelor pentru adaptarea lor la context (tehnicile contextuale variabile până la individual), capacitatea de acțiune a contextului fiind determinată de gradul de organizare a expresiei și de dimensiunile lui. „Formula fixă” se impune mai autoritar atunci când proverbele sunt introduse în context printr-un enunț inițiator, el însuși variabil („vorba aceea”, „vorba ăluia”, „după cuvântul din vechime”), dar nu în mod absolut, enunțul inițiator putând fi modificat în stil individual sau sub presiunea contextului funcțional („cum e vorba”, „adevărată-i vorba că...”, „la noi cică...”, „sunt niște babe la noi aici-șă / și i-o zăcătoare / cică...” [T.D.M., g]; „n-a mințit cine a zis că...” [F.D., a].

Printre modalitățile de adaptare contextuală care determină modificări substanțiale ale structurii proverbului ca „formulă fixă”, am semnalat:

- adaptarea la stilul și topica contextului funcțional („nu mai înveți tu calul bătrân d-aiș nainte” [G.N., c])

- conexarea nemijlocită a termenilor proverbului cu corelativi imediați ai contextului funcțional („că zăceam să prind și pă una și pă alta, să țin doi pepini într-o mână” [T.D.M., g]);

- același procedeu (conexare nemijlocită) realizat prin interferarea proverbului cu termenii contextului funcțional și raportare pe secvențe la datele acestuia („ș-a dat uasili / iele să dau: ș-așa / ș-așa / că acu nu mai scârțâie căruța dacă... ie unsă mai dâ n timp ia nu mai scârțâie / ia merge lin așa / tot așa și uasăle mele-o-făcut / dacă să-nvăța cu munca / nu să supără că le pui...” [T.D.M., b]); prin această tehnică, proverbul este comentat și decodat în context, eliminându-se orice posibilitate de ambiguitate;

- aluzia la proverb, fără enunțarea lui integrală, parafraza aluzivă („...la cazan ear, altă muncă / că... fără muncă nu se poate nij mânca / nij bea” [T.D.M., d]);

- tehnica parafrizei proverbiale (pe larg comentată la [A.P.P.E., c, d, e, f]).

Uneori, disiparea și intercalarea termenilor proverbului cu secvențe ale contextului funcțional sau parafraza aluzivă sunt atât de accentuate, încât numai adevărul exprimat (intenția de generalizare) sau implicarea transparentă a unor componente simbolice ne mai permit să reconstituim apelul la un enunț paremiologic.

Capacitatea de acțiune a contextului funcțional asupra structurii enunțului paremiologic depinde în mare măsură și de poziția lui contextuală. În raport cu contextul nemijlocit, imediat, această poziție este variabilă, dar cu ponderi semnificative. Din totalul cazurilor analizate (35), ponderea cea mai mare se constată pentru poziția mediană, intercontextuală (20 de cazuri), urmată de poziția finală, epifonemică (12 cazuri), apoi, la mare distanță cantitativă, poziția inițială (numai 3 cazuri). Numărul relativ mic de cazuri analizate nu favorizează, însă, concluzii categorice în această privință, cu atât mai mult, cu cât unele situații de poziție inițială și mediană sunt ambigue.

În poziție inițială, proverbul anticipează semnificațiile contextului la care este aplicat, motivând adoptarea unei decizii [T.D.M., g]: „flăcăul trece di dooșcinj di ani / ...îl însoară babele...” – hotărârea și demersurile pentru căsătorie, sau anunțându-i tensiunea dramatică [F.D., b]: „...dar soarili că e soare și tot nu scapă dă nori și dă ceață” – declanșarea evenimentului care duce la împlinirea destinului tragic). În asemenea cazuri, adevărul proverbial este validat de context, dar nu acesta este scopul urmărit, ci pregătirea interlocutorului pentru receptarea (interpretarea creativă) a mesajului care urmează. Am semnalat, însă, și situații în care proverbe care deschid un context – situate, deci, în poziție inițială – au conexiuni sensibile și cu contextul anterior, chiar dacă nu sunt explicit intenționale în raport cu el (nu au un efect concluziv, epifonemic). În cazul [G.N., j], proverbul („...prostia din născari nișiodată leac nu ari”) are o funcție inițiatoare față de episodul pe care îl premerge („după ce a halit carne de oaie și o cofi di gin”, țiganul pleacă cu toată familia lui să prindă niște pește), dar este legat semantic și de contextul care îl precedă (cumpără oaia în schimbul unei comori de aur), asumându-și și o funcție intercontextuală (mediană).

În poziție mediană, este mai puternică funcția de argumentare, nevoia de convingere, mai ales în situațiile în care această poziție nu implică nici un fel de ambiguitate, cum se întâmplă în cazul soțului care resimte consecințele neprevăzute ale răsfățării soției: „...o alintasem / sita nouă... / în cui să ții / așa-i? // așa // măi, cum să fac eu / s-o dezalint?” [T.D.M., f], sau în cazul confruntării inegale dintre femeia nevoiașă și prefect, unde proverbul *Capul plecat sabia nu-l taie* este situat între avertisment și încălcarea lui [G.N., k]. În multe situații, însă, poziția mediană este ambiguă, proverbul enunțat având și un efect concluziv (epifonemic) față de secvența contextuală precedentă, dar și un rol inițiator în raport cu secvența contextuală ulterioară: în cazul omului sărac căruia împăratul îi propune căsătoria cu fata lui (convenția epică a basmului fantastic puternic desemantizată), enunțul „nu să lozești petic cu sac” are un efect concluziv în raport cu contextul anterior, dar este și motivator al deciziei care urmează (inițiază o nouă secvență contextuală).

În poziție finală, proverbul are un caracter concluziv, experiența anecdotică relatată în context fiind confirmată prin semnificațiile unui experiment social confirmat de tradiție, cu intenție moralizatoare (în sens larg): sentimentul tenacității riscante („Românul e ca piatra, că se sparge, dar nu să-ndoie” – G.N., b), resemnarea în fața eșecului („Cine n-are noroc n-are, di cân’ naște până moare” – G.N., c), consecința a unui comportament dereglat („din beție ies toate năravurile – G.N., e), atribut dezaprobat generalizat („Muierea-i poale lungi și minte scurtă”, cu referire la „fetele de azi” care nu respectă regulile prematrimoniale etc.).

NOTE

- 1 A. Taylor, *The Study of Proverbs*, în *Proverbium*, 1965, nr. 1, p. 7.
- 2 T. Vianu, *Estetica*, București, E.P.L., 1968, p. 79-80.
- 3 M. Ralea, *Expresie individuală și expresie socială în artă*, în *Scrieri din trecut. În literatură*, ESPLA, 1977, p. 221-224.
- 4 *Ibidem*, p. 225.
- 5 A.A. Potebnea, *Iz lekciî po teorii slovesnosti*, Harkov, 1914, p. 50.
- 6 *Ibidem*, p. 41-42.

- 7 J. Krzyanowski, *Sursele anecdotice ale proverbelor*, în *Literatura ludowa*, nr. 2, Varșovia, 1957, p. 24-31.
- 8 El. Finbert, *Le livre de la sagesse malgache*, Paris, 1946.
- 9 J. Paulhan, *L'expérience du proverbe*, în *Œuvres complètes*, Tchou, tome II, p. 81-121, apud H. Meschonnic, *op.cit.*, infra, p. 426.
- 10 H. Meschonnic, *Les proverbes, actes du discours*, în *Revue des sciences humaines*, Lille III, 1976 - 3 (*Rhétorique du proverbe*), p. 425-427.
- 11 Sanda Golopenția, *Buzele cele mute vorbesc pe tăcute*, în *Educație și limbaj*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1972, p. 188.
- 12 A.A. Potebnea, *op.cit.*, p. 50, 36.
- 13 Iorgu Jordan, *Prefață la G. Muntean, Proverbe românești*, București, E.P.L., 1987, p. XXXVI.
- 14 G.L. Permjakov, *Despre aspectul logic al zicătorilor și proverbelor*, în *Proverbium*, 1968, nr. 10.
- 15 H. Meschonnic, *op.cit.*, p. 424-425.
- 16 P. Ruxândoiu, *Proverb și educație*, în *Educație și limbaj*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1972, p. 173.
- 17 A. Jolles, *Formes simples*, Paris, Seuil, 1978, p. 127.
- 18 H. Meschonnic, *op.cit.*, p. 421.
- 19 A. Jolles, *op.cit.*, p. 132-133.
- 20 H. Meschonnic, *op.cit.*, p. 425.
- 21 P. Zumthor, *L'épiphonème proverbial*, în *Revue des sciences humaines*, Lille III, 1976 - 3 (*Rhétorique du proverbe*), p. 315-317, 326.
- 22 A.J. Greimas, *Proverbele și dictioanele*, în *Despre sens*, București, Editura Univers, 1975, p. 323.
- 23 Ch. Perelman și L. Olbrechts-Tyteca, *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation*, Paris, P.U.F., 1958, p. 18-35.
- 24 A.A. Potebnea, *op.cit.*, p. 34.
- 25 *Ibidem*, p. 37.
- 26 C. Tabarcea, *Poetica proverbului*, București, Editura Minerva, 1982, p. 52.
- 27 Ov. Bârlea, *Poveștile lui Creangă*, București, 1987, p. 183. Referirea se face la *Antologie de proză populară epică*, publicată de autor în trei volume.
- 28 *Proverbele românești*, București, Editura Minerva, 1984.
- 29 C. Tabarcea, *op.cit.*
- 30 Cf. P. Ruxândoiu, *Proverbele ca gen folcloric*, în *Folclor literar*, I, Universitatea din Timișoara, 1967, p. 183-198 (citată la p. 194).
- 31 A. Pann, *Povestea vorbii*, în *Scrieri literare*, București, E.P.L., 1963, p. 237-238.
- 32 *Ibidem*, p. 159.
- 33 I. Creangă, *Opere*, București, ESPLA, 1953, p. 193.
- 34 C. Tabarcea, *op.cit.*, p. 247.
- 35 A. Pann, *op.cit.*, p. 29.